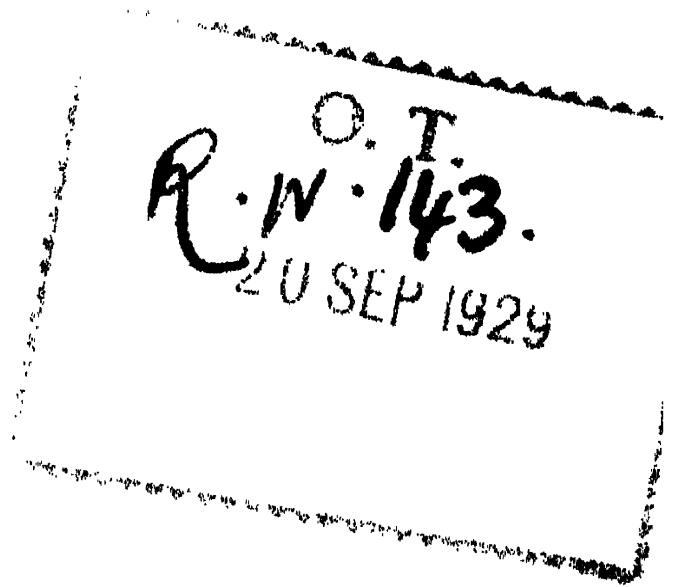


त्रिमलकित-ग्रन्थमाला

मेघदूत

नहानालाल हलपतराम कवि



गूजरात विद्यापीठ ग्रंथालय

[गूजराती कॉपीराइट विभाग]

अनुक्रमांक

१४८३०

वर्गीक

पुस्तकनुं नाम

मेधदूत

विषय

४ ४५: ९

પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાલા

નવીન ગ્રન્થો અને આવૃત્તિઓ

પ્રથમાવૃત્તિની સાલ

૧૭, શકુન્તલાનું સંભારણું, (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૬
૧૮, કુરુક્ષેત્ર : પ્રથમ કાંડ, યુગપલટો (૩ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૧૯, કુરુક્ષેત્ર : દ્વાદશ કાંડ, મહાસુહર્શન (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૦, ઉદ્દ્યોધન	૧૯૨૭
૨૧, અર્ધશતાબ્દિના અનુભવબોલ	૧૯૨૭
૨૨, સંસારમન્થન (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૩, વિશ્વગીતા (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૪, ઇન્દુકુમાર, અંક ૨ જો	૧૯૨૭
૨૫, ન્હાના ન્હાના રાસ, ભાગ ૨ જો (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૮
૨૬, ગીતમંજરી	૧૯૨૮
૨૭, જહાંગીર-નૂરજહાન	૧૯૨૮
૨૮, કુરુક્ષેત્ર: ચતુર્થ કાંડ: યોધપર્વણી	૧૯૨૮
પંચમ કાંડ: પ્રતિજ્ઞાદ્રુદ્ધ	
૧૯૨૯ માં છપાશે	

પ્રથમાવૃત્તિ

ઇન્દુકુમાર, અંક ૩ જો, સમર્પણ

શાહાનશાહ અકબરશાહ

પાંચ ઉપનિષદો, સમશ્લોકી

ધર્મમન્થન

સંબોધન

કુરુક્ષેત્ર: તૃતીય કાંડ, નિર્ધાર

દ્વિતીય કાંડ, હસ્તિનાપુરના નિર્દોષ

નવીન આવૃત્તિઓ

પ્રેમકુંજ

રાજાંષિ ભરત

ઉદ્દ્યોધન

પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાલા

પ્રથમાવૃત્તિની સાલ

- ૧, કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ. ૧ લો (૨ જી આવૃત્તિ) ૧૯૦૩
- ૨, રાજસૂત્રોની કાવ્યત્રિપુટિ ૧૯૦૩-૦૫-૧૧
- ૩, વસન્તોત્સવ (૩ જી આવૃત્તિ) ૧૯૦૫
- ૪, કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૨ જો (૨ જી આવૃત્તિ) ૧૯૦૮
- ૫, ઇન્દુકુમાર, અંક ૧ લો (૩ જી આવૃત્તિ) ૧૯૦૯
- ૬, ન્હાના ન્હાના રાસ, ભાગ ૧ લો (૬ ઠી આવૃત્તિ) ૧૯૧૦
- ૭, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, સમશ્લોકી (૨ જી આવૃત્તિ) ૧૯૧૦
- ૮, જ્યા-જ્યન્ત, (૪ થી આવૃત્તિ) ૧૯૧૪
- ૯, મેઘદૂત, સમશ્લોકી (૩ જી આવૃત્તિ) ૧૯૧૭
- ૧૦, ઉષા (૪ થી આવૃત્તિ) ૧૯૧૮
- ૧૧, ચિત્રદર્શનો ૧૯૨૧
- ૧૨, રાજર્ષિ ભરત ૧૯૨૨
- ૧૩, પ્રેમકુંજ ૧૯૨૨
- ૧૪, પ્રેમભક્તિ-ભજનાવલિ ૧૯૨૪
- ૧૫, સાહિત્યમન્થન ૧૯૨૪
- ૧૬, વૈષ્ણવી ષોડશ ગ્રન્થો, સમશ્લોકી ૧૯૨૫

प्रेमलक्षित-ग्रन्थमाला

मेघदूत

समलोकी, भूषण साथे

भाषान्तरकर्ता

नृनानालाल दलपतराम कवि

वि. सं. १९८५

घ. सं. १९२९

कीर्तन सभा इपीओ

ભાષાન્તરકર્તાને માટે રજીસ્ટર્ડ

પ્રકાશક:--નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ,

ભદ્ર, અમદાવાદ, નં. ૧

૧ લી આવૃત્તિ	૧૯૧૭	પ્રત ૧૦૦૦
૨ ઞ આવૃત્તિ	૧૯૨૨	પ્રત ૧૦૦૦
૩ જ આવૃત્તિ	૧૯૨૯	પ્રત ૧૧૫૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીયર્થ-સંગ્રહ
૧૯૨૭

૧૯૨૭ ની સાલ પછી પ્રત્યેક ગ્રન્થની પ્રત્યેક પ્રત ઉપર
કર્તાની ટૂંકી સહી હોય છે.

મુદ્રણસ્થાન: આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ--અમદાવાદ

મુદ્રક: ગજનન વિશ્વનાથ પાઠક

૧. રત્નાકર રત્નઝૂલે,
ઝીલી જલહલમાં, હિન્દ દેવી ઝૂલાવે,
વાળી મુઠ્ઠી મણિથી
જડી, કટિ ધરી શું, સ્હોય સૌરાષ્ટ્ર એવો;
લીલી નાઘેર છે ત્યહાં
સુભગ ઢળકતી સાડીની કોર શી, ને
એ કોરે ખુટીના કો
લીલમ સરિખડું લીલું છે ચોરવાડ.

૨. ત્યહાં દષ્ટિપ્રાન્ત ઘેરે
વનવન ગીરનાં કેસરીથી ભરેલાં,
આઘે ગિરનાર ઝેઠા
કંઈ યુગયુગના યોગી શો પૃથ્વિવૃષ્ઠ;
ત્યહાં તો અમ્ભોધિ ઉછળે
ભીષણુ ગરજતો કાળનાં ઘોર ગીતો,
ને માથે મેઘ ડાલે
અતલ ગગનમાં ઉડતો પાંખ ખોલી.

૩. જગના જ્યોતિ સરીખા
ઉદઘિતટ ઉભા દક્ષિણે સોમનાથ,
સહજાનન્દે પધારી
પમરતું કીધ તે ઉત્તરે લોજ લીલું;

ગોરંભો ઘાલી ફેલ્યાં
 ગીરવન ગરવાં પૂર્વમાં પાણીભરિયાં,
 ઘેરૂં ઘેરૂં જ ગાતો,
 રતન ઉછળતો, પશ્ચિમે લક્ષ્મીતાત.

૪. દેવોને અસ્થિ આપી
 દધિચિ ઋષિ ત્યંહાં વીરમ્યા વિષ્ણુવેલે,
 પોષેલી સોમદેવે
 વનની વિભૂતિ ત્યંહાં ધામ ધન્વન્તરીનાં;
 ચારી ત્યંહાં રુદ્ધિમણીની
 હજી ધ્રુવદિશના પાઠવે લગ્નધૂપ,
 દક્ષિણ વાયુ વહે છે
 હજી ય ગરજતા ઘોર ત્યંહાં યાદવીના.

૫. ઉંચા જાણે રહડીને
 ગઠની ઉપરથી યાત્રી આમન્ત્રતા, ને
 ઉજળાં જાણે જનોનાં
 હૃદયધન તણી પુણ્યજયોતે રસેલાં,
 માથે ધરી અંજલિ શી
 અમૃત ગગનનાં ઝીલતી જ્યંહાં અગાસી,
 એવાં નભને અટારી
 ઉદધિ નિરખતાં ધામ આતિથ્યશોભ્યાં.

૬. રૂપેરી ઝૂલ ધારી
 ઝૂલત કચિણી શી આઝની માળ મ્હોરે,
 ડોલન્ટી વઝ ઉંચે
 કનકપગ ખૂલી નર્તકી જેવી કેળો,
 પોપૈયા ચોળીઢળતા
 સ્તન સમ, દગની કીકી શા શ્યામ જંબુઃ
 ટોળે જાણે મળી શું
 સહિયર રમવા, વાડીની એવી કુંજે.

૭. પ્રહ્લાએ સ્થંભ રોખ્યા
 અજબ લીલમના, ચોરીચંભો સમા, ત્યહાં
 લીલા કિનખાખ કેરી
 હરિત લલિત કંઈ સાડીએ પ્હેરી-એઠી,
 ડાલે છેડા સુનેરી,
 કુંપળ ફરકતી અંગ અંગે રસીલી,
 ઉતકંઠી ઉન્મુખી ત્યહાં
 મનહર મધુરી તન્વી શી પાનવેલો.

૮. ઘાઘરના ઘેર જેવી
 ઉજળી ઉછળતી ફીણુની ઝાલરો, ને
 હુંચે પાલવ પડેલી
 કરચલી સરિખી ડોલતી ઉમિમાલા;

છુટી મહેલી શું લાંબી
 મણિમય અલકે કાલિકા ઘોર નાચે,
 માયાની મૂર્તિ શી ત્યહાં
 જલનટડી રમે વ્યોમની છાંયડીમાં.

૯. મહાઘેત્રી મેગળે ત્યહાં,
 અધીરી ધીરી પડી, ખડોડી સ્વામીની રહોડે,

બહાલાની વાટ જોતી
 વિરહિણી સખી શી ફહોરીઓ દૂર ઉભી;

બહાદુરો જ્યહાંથી જાતા
 જલવન ઘમવા, વ્યાઘ્ર શા, તેહ ઝુંડે

આજે કુટુમ્બમેળા
 ભરી ભવવનના માર્ગ શોધે વિબુધો.

૧૦. લજ્જાનમતી છટાથી
 ચપળ નજરને વીજળી શી ઉડતી,

ઉંચી બહાંચે છબીલા
 મણિમય કરની હાખતી તેજવેલો,

ભીને વાને, ભરેલે
 અવયવ, ઉજળી વાહળી શી રસાર્દ,

સિન્ધુની લક્ષ્મી જેવી
 દ્યુતિભર, વિલસે ત્યહાંની અલખેલડીઓ.

૧૧. ચારે ધામે પધારી,
 વિવિધ સુરભિઓ સંઘડી, પુણ્ય આણી,
 વતને સત્કર્મ વાવી,
 ઘરઘર મૂકતો કાલ સત્કર્મ ફેરા,
 સંસારે સ્વર્ગ રચતો,
 અજબ ઉછળતો પ્રાન્તની પ્રેરણા શો,
 નામે ગુણે નિધિના
 અમૃત સરિખડો દૈવી પઢિયાર છે ત્યાં.

૧૨. સંકેરી ઇન્દ્રિયો સૌ,
 શરદનું સર શો, ગુણુગભીરો ખુશાલ,
 પન્થે ભૂલ્યા પ્રવાસી
 સમ ભવ ભમતો, સિંહ શો, પૂર્વ દેશી;
 વેદાન્તી, કર્મયોગી,
 કંઈક ભજનિકો, ભૂમિનો પુત્ર દેવો;
 એવા અડખંગ ઉંડે
 જગજલ ધૂમતા ત્યાં, મહામચ્છ જેવા.

૧૩. વેયાં જ્યાં ઠામઠામે
 કનકનગરીનાં વૃદ્ધ ખંડેર ફરતાં,
 વૃક્ષે વેલે ફૂલે જ્યાં
 પ્રકૃતિઉર પરે કોકિલા મોર જૂલે,

મહોરે જ્યહાં ધામધામે
 જનની સુજનતા-સુન્દરીના સુહાગો,
 ઇતિહાસે ઘીજ વાવ્યાં,
 કુદરત ઉછર્યા, ક્ષલ લોકે લણ્યા તે.

૧૪. પુણ્યો પુણ્યાળુનાં શી
 પૃથિવિ ભરી ભરી ખીલતી જ્યહાં વનશ્રી,
 રસિકોનાં ઉર જેવી,
 સલિલ ઉભરતી, રસભરી જ્યહાં રસાળા,
 રસની ને પુણ્યની જ્યહાં
 ભૂમિ ગણી ઉતરી આવી એ, આરૂ વાડી !
 ખોળે લેજે પ્રીતે આ
 રસઅમરની મહે' ધૂળરોળી શી ગંગા.

૧૫. ઝીલ્લીને ભાનુનાં ભર્ગ
 આપે છે ચન્દ્ર ચન્દ્રિકા;
 ચન્દ્ર કયહાં ? અલ્પ હું કયહાં ? ને
 ભાનુ શા કાલિદાસ કયહાં ?

પ્રસ્તાવના

મેઘદૂતની મોહિની કેને કેને લાગી છે ? કે કેને કેને નથી લાગી ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ગણી ગણીને મેઘદૂતની કેાણુ આપશે ? આ ખંડ કાવ્ય છે, ને મહા-મોહિની કાવ્ય ગણાય છે. ત્હેનાં ભાષાન્તરો, ટીકાંઓ, અનુકરણો, કચ્છાં કચ્છાં ને કેટકેટલાં થયાં છે ? ત્હેનાં અભ્યાસીઓ, મુખપાઠીઓ, રસમીમાંસકો, કેવાં કેવાં અને કૂચ્છારનાં છે ? સૌન્દર્યના પૂજકો સહુ મેઘદૂતના ઉપાસક છે ને હું' એ મહારી પૂજનની આ કૂલપાંખડી એ રસમૂર્તિના સૌન્દર્યમન્દિરના રંગમંડપે સાદર ધરું છું.

મહારા આ ભાષાન્તરની ખામીઓ કેટલીક તો મહુને યે ખબર છે. મૂળની શબ્દચમત્કૃતિ ભાષાન્ત-આ રમાં નહીં જેવી જ છે. શ્લેષ ને વ્યંજનાવાળા ભાષાન્તર શ્લોકો ખધા યથાવત ઉતર્યા નથી. શબ્દોના ધ્વનિ યે પૂરા સહમળયા કે સચવાયા નહીં હોય. શ્રીમન્મહાકવિનો પ્રસાદ યત્કિંચિતે આવ્યો છે કે નહિ તે તો રસવેત્તા વાચકવર્ગના નિર્ણયનો વિષય છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં યે સહેલા ન ગણાતા, ને કેટલીક જગાએ તો 'ભીંતમાં ભીંત પછીતમાં પાણી' જેવા આ કાવ્યનું ખનતું સરલ મીઠું ને રસભર્યું ભાષાન્તર કરવાનો આ પ્રયત્ન છે. અન્ય ગુર્જર ભાષાન્તરકારોના યે શ્રમસંચયમાંથી કેટલાંક વચ્ચાલંકાર

મળ્યાં છે, ને તેટલું તે સૌનું એ ઋણ છે. પાઠાન્તરોના નિર્ણય કવિતાદષ્ટિએ ક્રીધા છે. ‘કવિકુલગુરુ કાલિદાસના પાયાને વળગી યશસ્વિયા પામેલાને એ કીર્તિવિમાનના પાયા છોડાવવાનું પાપ ન ઠહોરવું:’ એવી યુદ્ધિ સ્વીકારાયેલા ક્ષેપક શ્લોકો પરત્વે રાખેલી છે. સંસ્કૃત મૂલમાં જે કાંઈ હોય તેમાંથી બનતું બધું ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવું એ ભાષાન્તરની મહારી ભાવનાનું આ ભાષાન્તરમાં એ યથાશક્તિ અનુવર્તન કીધું છે.

અર્ધ માનવી ને અર્ધ દેવકોટીનાં યક્ષદમ્પતીને નાયક-નાયિકા સ્થાપી, આ કાવ્યમાં નથી દેવભૂમિની મેઘદૂતની માત્ર કલ્પનાબ્જન્ય, કે નથી પૃથ્વીલોકની સૃષ્ટિ માત્ર નિત્યપરિચિત, ભાવનાઓ ને વિભૂતિઓ મહાકવિએ ખડી કરી; પણ ઉભયનું અદ્ભુત ચમત્કારી ‘રત્નસ્વિયા ગૂંથી શું ગગને ?’ એવું રસચિત્ર આલેખેલું છે. કુદરતના સૌન્દર્યના મણિઓને માનવહૃદયના ભાવને દોરે પરોવી, નગરો, નદીઓ, પર્વતો-પ્રકૃતિનાં રત્નોનાં નહીં શ્રીબ્મનાં-નહીં વર્ષાનાં, ચમત્કારિક રંગોની વિપ્રલંભ-શૃંગારને સુવર્ણતારે માળા ગાંઠી હોય એવું આ દેવવર્ણુ ભાવાત્મક કાવ્ય મહાકવિએ રચ્યું છે. વિલાસના ઝીણવટ ને લાલિત્યના આલોચનહાર કવિરાજે કાવ્યના પ્રત્યેક શ્લોકમાં અકૂકેક રસચિત્ર ચીતરેલું છે. જગત્સાહિત્યમાં અક્ષર-પ્રબન્ધ તાજમહેલ તે બાણસદની કાદમ્બરી છે; પણ મયૂ-રાસન સરિખડા ન્હાનકડા આ કાવ્યનો મહામૂલો સૌન્દર્ય-વૈભવ કાંઈ ઓછો નથી.

મેઘદૂત એટલે જગત્સાહિત્યનું મયૂરાસન.

દુનિયાની કવિતામાં સુખ કરતાં દુઃખ, ભોગ કરતાં આશા
 ને કોડ, વધારે ગવાયેલાં છે; ને સુવર્ણકમલે
 આ કાવ્યનું ભરેલા માન સરોવર સરિખડાં આ કાવ્ય-
 કલેવર સરોવરનાં એ જલ વિપ્રલંભશૃંગારના સૃષ્ટિ-
 જૂના શિખરમાંથી નિર્ઝરે છે. ગંભીર વિષાદ-
 પૂર્ણ છતાં સ્મરણપ્રિય ને ચિન્તનસુંદર કાવ્યના સ્થાયી
 ભાવને અનુકૂલ કાવ્યના છન્દનું ઔચિત્ય સર્વમાન્ય હોઈ
 ભાષાન્તરનો એ પ્રયત્ન એ છન્દમાં છે. પણ જેમ નાત્યોનાં
 બન્ધન ઢીલાં પડે છે તેમ છન્દબન્ધનો પણ શિથિલ થયાં
 હોવાથી, મ્હારાં કંટલાંક મૂળ કાવ્યોમાં છે તેમ આ ભાષા-
 ન્તરમાં એ, યતિવિરામ ને ગેયતાનાં કાલતાલ સાચવીને,
 ગણમાપની વાડોને આદર ઓછો દીધો છે; અને એ કારણે
 ગણશુદ્ધિના કે આગ્રહી આ ભાષાન્તરના છન્દને મન્દાકાન્તાને
 બદલે આમન્દાકાન્તાને નામે ઓળખવા ઇચ્છશે ત્હો પણ
 વાંધો નથી. આદ્યણુનું આદ્યણુત્વ કે છન્દનું છન્દત્વ, કર્તુરીના
 કર્તુરીત્વની પેઠે, વેશમાં નથી, ગુણમાં છે. અને આ
 ભાષાન્તરમાં મૂળનો કાવ્યપ્રવાહ છે તેટલો તો ભાષાન્તરના
 છન્દમાં એ મૂળનો છન્દપ્રવાહ વહે છે જ.

માનવકવિતાના મહાસાગર સમોવડા રામાયણ મહા-
 ભારત અને શ્રીમદ્ ભાગવતમાંથી સારવાયલા
 આ કાવ્યનું રસમેઘથી સીંચાઈ સીંચાઈ કંઈ કંઈ સંસ્કૃત
 મૂળ ને પ્રાકૃત કવીશ્વરોની કૂલવાડીઓ ઉછરેલી
 ને પ્રકુલ્લેલી છે; તેમ આ કાવ્યની એ પ્રેરણા
 કવિકુલપિતામહ વાલ્મીકિના હનુમત્સન્દેશમાંથી આવેલી

છે. ઋણ્યમુક પર્વત ઉપરથી શ્રી રાઘવકુલચન્દ્રે સતીઓનાં તીર્થરૂપ જનકીજીને પાઠવેલા રામાયણમાંના સન્દેશમાંથી કેટલાંક પદ ને વિચાર મેઘદૂતમાં પણ ઉતરેલાં છે. પણ કેટલાંક પદથી કવિ કે કાવ્ય નથી થતાં. મહાભારતમાંના શકુન્તલોપાખ્યાનના ગૌરવથી અભિજ્ઞાનશકુન્તલ નાટકની મનોહારિતા નિરાળી જ છે; તેમ આ કાવ્યમાંની યે ઉદામ ચિત્રકલ્પનાઓ, કૈલાસની મણિમય ભૂમિ સમી નકસીદાર ને મિનાકારી ભૂમિકાઓ, શબ્દાવલિના શ્રવણસુન્દર રણુકાર, અને સહુ ઉપર તરતી સવારના તેજ જેવી સૌન્દર્યની મધુરી છટા; એ સૌ કાલિદાસનાં જ છે. એની મોહભૂલભૂલામણીમાં ઘણાં-ઓએ આયુષ્ય ગાળ્યાં છે, ને ઘણાંઓ ગાળશે.

સૌન્દર્યસૃષ્ટા આપણા મહાકવિનો જન્મદેશ સૌન્દર્યના પરમ પારણા સરિખડો કાશ્મીર દેશ હતો, ને કાલિદાસનાં દેશ તહેમનો નિવાસપ્રાન્ત મધ્યદેશમાંનો નિત્ય-કાલ ને યશવન્તી યશસ્વી અવન્તી પ્રાન્ત હતો એ વાતમાં હવે કવિતા થોડાને જ શંકા હશે. સૌન્દર્યનિધાન હિમાલય ને કીર્તિનિધાન ઉજ્જયિની પ્રત્યેનો મહાકવિનો પક્ષપાત આ કાવ્યમાં, તેમ જ એમનાં અન્ય કાવ્યોમાં, તરી આવે છે. ઇસ્વી સન પૂર્વે પ્રથમ શતકમાં શકપ્રવર્તક મહાપરાક્રમી વિક્રમાદિત્યના સમયમાં, કે ઇસ્વી સનના પાંચમા શતકમાં મહાદાનેશ્વરી લોજ રાજાના વખતે, મહાકવિ થયા એમ બે મત હતા, તહેમાં હવે સાહિત્યસંશોધકોનો અભિપ્રાય પ્રથમ મત ભણી ઝૂક્યો છે. લોકોત્તર રમણીયતા અને વિદ્યુલ્લતા જેવા સૌન્દર્યના

અમલકાર, કેા ધનાહયને ખંડે ખંડે રત્નો જડેલાં હોય તેમ, પોતાને સકલ અવ્યમંડપે મહાકવિએ છુદ્દે હાથે વેરેલાં છે. કાલિદાસનાં પાત્રોની સુધડ સંસ્કારિતા આ ખંડકાવ્યમાં, તેમ જ અન્યતઃ, સુપ્રસિદ્ધ જ છે. વનઉછરેલી શકુન્તલા પણ ઉજ્જયિનીની પૌરાંગનાઓને ટૂંકર મારે એવી સૌન્દર્યસંસ્કારિણી સોહે છે. મહાકવિની કવિતાની ચિત્રશૈલી છે, અને માનવીની વિધવિધ રસભરી વિલાસસૂક્ષ્મતાઓના એ ચિત્રકારની પીંછી ઝીણી ને સચોટ છે. ગ્રીસરોમહિન્દની મહાપ્રજ્ઞઓની પેઠે કવિતાદેશે કાલિદાસ મૂર્તિપૂજક છે, ભાવપૂજક નથી. રંગ-મૂર્તિઓમાં ભાવ ને અંગલીલામાં ઉછળતી રસિકતા સૂચવવાના સંપ્રદાયપ્રવર્તક આ લીલાલોગી કવિની વૈભવવન્તી કાવ્યપદ્ધતિ હૃદયલોભમાં પરભાર્યા વિચરતા ભાવલોગી કવિરાજ ભવભૂતિની કવિતશૈલીથી નિરાળી છે. રામાયણમહાભારતની સાગરગર્જના સમી કાલિદાસની શબ્દધોષણા નથી, પણ વસન્તની આંખામંજરી પ્રાણેલી કલ્લોલતી કેકિલાના સમો ઉછળતો ત્હેમનો સુમધુર મદશોર છે. ભરતખંડની જાહોજલાલીના યુગના કાલિદાસ જલ્વેગર-ઝળહળતા કવિરત્ન છે. ભારતવર્ષના મધ્યમાં નાભિચક સમી શોભતી મોક્ષપુરી ઉજ્જયિનીની પેઠે કવિકુલની સૂર્યમાળામાં એ મધ્યસ્થ સૂર્યરાજ સમોવડા કંઈ શતકોથી મહાકવિ વિરાજે છે. હિન્દની પચરંગી પ્રજ્ઞના જીવનમાં ઇતિહાસની વાદળીએ કંઈ કંઈ તેજ-છાયા ઢાળેલ છે. એક છોડની નોંખી નોંખી ડાળે પ્રકુલ્લતા પુષ્પો સમી, પ્રાચીનમાં પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિના પરમ ધામ ભરતખંડને પ્રાન્તે પ્રાન્તે પ્રકુલ્લતી, વિવિધ પ્રજ્ઞઓમાં એક રસ ને એક સુગન્ધ વહે છે. કાવેરીતટે નર્મદાતીરે કે ગંગા-

કાંઠડે, નીલગિરિશિખરે વિન્ધ્યાપાદે ને હિમાદ્રિપ્રાન્તે એ જ કાલિદાસ ને એ જ મેઘદૂતશકુન્તલા, એ જ મહાકાવ્યો ને એ જ ગીતાઉપનિષદ્ભાગવતના ધર્મશ્રુતિના રસપરિમલ પમરી-પોષી રહ્યા છે. વિવિધ અવતારોમાં ચેતનઅંશ પ્રભુનો મનાય છે, તેમ વડીલોપાજીંત જગદ્વન્ધ સાહિત્યલક્ષ્મીના ને ધર્મસમાજવિભૂતિના વારસ પુત્રો વસ્ત્રપરિધાનવેશે વિવિધ છતાં, એક જ અગ્નિહોત્રના ઉપાસક ભાંડુઓ છે. ક્યારે ક્યારે વાવેતર જૂઠું છતાં ગન્ધવતીના ગન્ધ ને વસુન્ધરાના વસૂ એક જ છે; સુન્દરીઓને અંગેવદને મનોહારિણી વિવિધતા છતાં સૌન્દર્યની ભલક તો એક જ છે; એક મન્દિરે અનેક દેહોને ને દેહોવાસી દેવો છતાં અધિષ્ઠાતા એક જ દેવની આણુ એ મન્દિરે પ્રવર્તે છે; તેમ સહુને હૃદયે ધારી રહી લાલનપાલન કરતી આર્યાવર્તની ધરિત્રીમાતા સમી આર્યસંસ્કૃતિ એક જ છે. કાશ્મીરથી કુમારી ને દ્વારિકાથી બ્રહ્મપુત્રા પર્યાન્ત હિન્દના માંડવડે ચોખૂટ એ જ રામચન્દ્ર ને કૃષ્ણચન્દ્રની હાકલ વાગે છે, એ જ કાલિદાસ ને ભવભૂતિની કેકિલાઓ બોલે છે, એ જ રામાયણમહાભારતની સાગરઘોષણા કરતી ગાળે છે. એ કવિતાને પારણે, એ દેવ મન્દિરોની છાયામાં, એ કાલવૃદ્ધ છતાં ભવિષ્યભૂષણ પ્રેરણાનાં દૂધ પીતી પીતી, ભરતખંડની આર્યપ્રજા ઉછરે છે ને ઉછરશે ત્યાં સૂધી આશા તે નિરાશા નથી જ.

नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण.

भेधदूतनुं भाषान्तर

समश्लोकी, भूल साथे

पूर्वमेव

કશ્ચિત્કાન્તાવિરહગુરુણા સ્વાધિકારોત્પ્રમત્તઃ
 શાપેનાસ્તંગમિતમહિમા વર્ષભોગ્યેણ મર્તુઃ ।
 યક્ષશ્ચક્રે જનકતનયાસ્નાનપુણ્યોદકેષુ
 સ્નિગ્ધચ્છાયાતરુષુ વસતિ રામગિર્યાશ્રમેષુ ॥ ૧ ॥

કાન્તા કેશ વિરહકપરા વર્ષના સ્વામીશાપે
 ધર્મભૂલેલા પ્રમદ મહિમાઆથમ્યા કોક યક્ષે
 સીતાસ્નાને પુનિત જલને તીર, રામાદ્રિહૈયે,
 ઘેરી છાયાભર તરુવીંટયા આશ્રમે, વાસ કીધો. ૧

સ્વામીશાપે: કુબેર ભંડારીના શાપથી પ્રમદ: બે-
 હરકાર. પુનિત: પવિત્ર. રામાદ્રિ: રામગિરિ પર્વત. ગન્ધર્વ
 કિન્નર જેવા યક્ષો અર્ધ દેવ ને અર્ધ મનુષ્યની કોટિના
 છે. આ કાવ્યના નાયકની કથા એવી કહેવાય છે કે પોતાને
 સોંપેલા કામમાં તહેણે ગફલત કરવાથી કુબેરે એક
 વર્ષભરના દેશવટાને શાપ તહેને દીધો, અને તેથી તહેણે
 રામગિરિ પર્વત ઉપર જઈને વાસ કીધો. તે પછી કેટલાક
 માસ વીત્યે પ્રથમ મેઘનાં દર્શને પૂર્વનાં સ્નેહસ્મરણો સાંભ-
 રતાં, અભિલાષાઓ ભગતાં દૂર અલકાનિવાસી નિજ સુન્દરીને
 મેઘ સાથે તહેણે સન્દેશો મોકલ્યો: એટલે આ કાવ્યનો રસિક
 કથાભાગ છે.

તસ્મિન્નત્રૌકતિચિદ્બલાવિપ્રયુક્તઃ સ કામો
 નોત્વા માસાન્કનકવલયઘ્નંશરિક્તપ્રકોષ્ટઃ ।
 આષાઢસ્ય પ્રથમદિવસે મેઘમાશ્લિષ્ટસાનું
 વપ્રક્રોડાપરિણતગજપ્રેક્ષણોયં દદર્શ ॥ ૨ ॥

તે પર્વતમાં પ્રિયવિરહિ એ કામીએ કૈંક માસ
 ક્ષ્ણકા, કલ્લી કનકની સર્યે શૂન્ય ને દીન હાથે.
 ત્યાં આપાઠી પ્રથમ દિવસે શૃંગલેટયો, સુરમ્ય,
 નમીને કંઠે કીડન કરતા હાથી શો, મેઘ દીકો. ૨

શૃંગલેટયો: શિખરને વળગેલો. કંઠે: પર્વતને
 ગળે, કાંઠે. કીડન: ગેલ, આનંદખેલ. પૂર્વે પુરુષો હાથના
 કાંડા ઉપર સોનારૂપાની કલ્લીઓ પહેરતા, હજી એ કેટલા
 જન પહેરે છે.

तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतो-
रन्तर्वाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ ।
मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः
कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥३॥

ये कौतुकना जनक समीपे यक्ष यक्षेन्द्रनो ते
डैयाजाले न्यमत्यम उषी चिन्तने दीर्घ इष्ये।
संयोगी ये धनहरसथी विह्वला थाय चित्तेः
कंठे मूलावा अधीर विरही प्रेमीतुं तो पछी शुं ? ३

कौतुकना जनक समीपेः कौतुकने जन्मावनारनी अन्मुष्।
यक्षेन्द्रः यज्ञो नो राज, कुणेर लंडारी. धनहरसथीः मेघना
दशानथी. श्रीभ उतरतां प्रथम मेघनां दर्शने आश्रयं आनन्द
अलिदाषा शोक विचारमूर्छांनी रसिके हुदये। उपर अती
अमंकारी असर आ श्लोकमां वर्णवी-सूयवी छे.

પ્રત્યાસન્ને નમસિ દયિતાજીવિતાલમ્બનાર્થો
 જીમૂતેન સ્વકુશલમર્યો હારયિષ્યન્પ્રવૃત્તિમ્ ।
 સ પ્રત્યગ્રૈઃ કુટજકુસુમૈઃ કલ્પિતાર્ઘાય તસ્મૈ
 પ્રીતઃ પ્રીતિપ્રમુખવચનં સ્વાગતં વ્યાજહાર ॥ ૪ ॥

ને સ્હામે ત્હાં ધન નભ ચ્હડયે, મેધસંગે પ્રિયાને
 જીવ્યાદોરી શી સ્વકુશળની ક્હાવવા વાત ઇચ્છી
 યક્ષે એને નવગિરિકૂલે માનસી અર્ઘ અર્પ્યો;
 પ્રીતે પ્રીતિભર વચનથી ઉચ્ચર્યો આવકાર. ૪

સ્વકુશળની: પોતાના ક્ષેમની. નવગિરિકૂલે: નવાં ઉગેલાં
 કડાનાં કૂલથી. માનસી: મનથી માની લીધેલો. નમસિનેા અર્થ
 ઘણાખરા 'શ્રાવણમાં' લે છે. આષાઠના પ્રથમ દિવસે યક્ષે
 મેધને દીઠો, ને તેથી લાંબા વિચારમાં તે ઈચ્છી ગયો એમ
 ખીજા શ્લોકમાં છે. એ દીર્ઘ ચિન્તન શ્રાવણ આવતાં સૂધી
 લગભગ એક માસ ચાલ્યું એવો અર્થ તો યોગ્ય લાગતો
 નથી. માટે 'તે' અધ્યાહાર લઈ નમસિ એટલે નભમાં ને પ્રતિ
 આસન્ને એટલે સ્હામે ચ્હડેલો એમ અર્થ લીધો છે. કાલિદા-
 સની ચિત્રશૈલીની કવિતાને તે અર્થ વધારે અનુરૂપ છે.

યક્ષ પાસે અર્ઘનાં દ્રવ્ય તે વેળા કાંઈ ન હતાં, માટે
 મળ્યું તેથી મેધને વધાવ્યો, ને ખાકીની સામગ્રી માની લીધી.

ધૂમજ્યોતિઃ સલિલમરુતાં સંનિપાતઃ ક્વ મેઘઃ
 સંદેશાર્થાઃ ક્વ પટુકરણૈઃ પ્રાણિભિઃ પ્રાપ્તનીયાઃ ।
 ઇત્યૌત્સુકયાદપરિગણયન્ગુહ્યકસ્તં યયાચ્છે
 x કામાર્તાં હિ પ્રકૃતિકૃપણાચ્છેતનાચ્છેતનેષુ ॥૫॥

ધૂમ જ્યોતિ જળ પવનનું માળખું મેઘ ક્યાં ? ને
 ક્યાં સન્દેશા નિપુણ ધૃતિના લોકથી લઈ જવાતા ?
 ઉત્સુકતાથી કંઈ ન લઈ તે યાચતો યજ્ઞ એનેઃ
 x કામાતૂરો જીવ-અજીવના ભેદ ભૂલે સ્વભાવે. ૫ *

ધૂમઃધૂમાડો. જ્યોતિઃતેજ, અહીં વીજળી. ધૃતિઃધારણાની
 શક્તિ. મેઘનું આ શ્લોકમાંનું વર્ણન શાસ્ત્રીય નથી, લોકગત
 છે. મેઘ જેવા નિર્જીવ દ્રવ સાથે સન્દેશો મોકલવાનો યજ્ઞનો
 અભિલાષ કામાતૂરને પ્રકૃતિમુલભ છે એમ કહી મહાકવિ
 રસિક રીતે શંકાશીલોની એક શંકાનું નિવારણ કરે છે.

જાતં ઘંશે ભુષનવિદિતે પુષ્કરાવર્તકાનાં
 જાનામિ ત્વાં પ્રકૃતિપુરુષં કામરૂપં મઘોનઃ ।
 તેનાર્થિત્વં ત્વયિ વિધિષશાઢ્ દૂરબન્ધુર્ગતોઽહં
 યાશ્ચા મોઘા વરમધિગુણે નાધમે લઘ્ધકામા ॥ ૬ ॥

જન્મ્યે। વિશ્વે વિદિત કુલ તું પુષ્કરાવર્તકાને,
 બાણું સ્વેચ્છાશ્પધર તહને ઇન્દ્રનો મન્ત્રીરાજ;
 તેથી તુજને વિધિવશ પડ્યો યાચું હું સ્નેહીસૂનોઃ
 અક્ષણે સાકે વિનવ્યું ગુણીને, નીચની લહાણ કરતાં. ૬

વિદિતઃ બાણીતા. પુષ્કરાવર્તકઃ પ્રલયકાળના પ્રચંડ મેધ.
 મેધ ત્રણ પ્રકારના ગણ્યા છેઃ અગ્નિથી ઉપજેલાં, પ્રદાના
 શ્વાસથી સરજાયેલા, મહેન્દ્ર પર્વતની પાંખો કાપી તહેમાંથી
 બનેલાઃ છેલ્લી જાતના મેધ પાણીથી કદી ધરાતા નથી, તે
 પુષ્કરાવર્તક કહેવાય છે. સ્વેચ્છાશ્પધરઃ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે
 શ્પ ધરનાર. શાસ્ત્રમાં ઇન્દ્રને મેધનો રાજા કહ્યો છે. આ
 શ્લોકમાં મેધનું ગૌરવ ભાખ્યું છે. આ શ્લોકથી યક્ષનું
 મેધને સમ્બોધન શરૂ થાય છે, તે કાવ્યની સમાપ્તિ સૂધી
 ચાલે છે.

સંતપ્તાનાં ત્વમસિ શરણં તત્પયોદ પ્રિયાયાઃ
 સંદેશં મે હર ધનપતિક્રોધવિશ્લેષિતસ્ય ।
 ગન્તવ્યા તે વસતિરલકા નામ યક્ષેશ્વરાણાં
 બાહ્યોઘાનસ્થિતહરશિરશ્ચન્દ્રિકાધૌતહમ્વ્યા ॥ ૭ ॥

સન્તાપ્યાંત્રું શરણુ તુંજ છે; મેઘ ! તો તો પ્રિયાને
 સ્વામીકોપે પ્રિયવિખૂટડો મુજ સન્દેશ લઈ જા.
 જાજે ત્યાં જ્યાં અલકપુરી છે યક્ષરાજેની, જેનાં / ૨૫૦
 ધામે ઢાળે પુરવન વસી ચન્દ્રિકા ચન્દ્રમૌલી. ૭ ૩૧

સ્વામીકોપે: કુબેર ભંડારીના કોપને લીધે. અલકપુરી:
 યક્ષોની નગરી, કુબેરની રાજધાની, કૈલાસને ખોળે વિરાજતી
 અલકાવતી. અલકા એટલે શોભવનારી. પુરવન:નગર પાસેના
 વનમાં: કોઈ કૈલાસ પાસેનું ગન્ધમાદન વન કહે છે, પણ
 અલકા પાસેનો ચૈત્રવ્ય કે વૈભ્રાજ ખાગ છે. જૂઓ ઉત્તરમેઘ,
 શ્લો. ૧૩ મો. ચન્દ્રમૌલી: જેને મુગટે ચન્દ્રકલા છે એવા શંભુ.

તાં ચાવશ્યં દિવસગણનાતત્પરામેકપત્ની-
 મન્યાપન્નામવિહતગતિર્દ્રક્ષ્યસિ ભ્રાતૃજાયામ્ ।
 આશાબન્ધઃ કુસુમસદૃશં પ્રાયશો હ્યઙ્ગનાનાં
 સઘાઃપાતિ પ્રણયિ હૃદયં વિપ્રયોગે રુણદ્વિ ॥૮॥

ને વણુથંબ્યે જઈ, મરણને ખાળી દિને ગણુતી,
 એકસ્વામીવ્રતિની, તું ખરે! તહારી ત્હાં ભાભી બેશે;
 જલ્દી ખસ્તાં ફૂલ સરિખડાં નારીનાં સનેહી હૈયાં,
 પ્રાયઃ તહેને વિરહઋતુમાં ખાંધી રૂહે આશબન્ધ. ૮

એકસ્વામીવ્રતિની: એક જ સ્વામિના વ્રતવાળી. પ્રાયઃ
 મુખ્યત્વે કરીને. સંબન્ધની ઉચિતતાને ખાતર આ શ્લોકને
 અનુક્રમમાં આંહી મૂકેલો છે.

મન્દં મન્દં નુદતિ પવનચ્છાનુકૂલો યથા ત્વાં
 વામચ્છાયં નદતિ મધુરં ચાતકસ્તે સગન્ધઃ ।
 ગર્ભાધાનક્ષણપરિચયાનૂનમાઘદ્ધમાલાઃ
 સેવિષ્યન્તે નયનસુભગં સ્વે ભવન્તં ઘલાકાઃ ॥૧૧॥

ધીરા ધીરા અનુકૂળ ત્હને જોઈતા વાય વાયુ,
 ડાબે પાસે મધુરં વદતા ચાતકો આ સગર્વ;
 ગર્ભાધાનની ઘડી સ્મરવતા નેત્રબંધાક્ષા ત્હને તે
 હારે હારે મળી બગલીની સેવશે વ્યોમ સાથે. ૯

ચાતકોઃબપૈયા. તે પંખીઓ મેધનું જ વરસતું જલ
 અદ્ધરથી પીએ છે એમ કહેવાય છે. સગર્વઃ ગર્વથી. વર્ષા
 બેઠાનેા સમય બગલીઓને ગર્ભાધાનની ઋતુ છે, એટલે તે
 ગર્ભાધાનના પ્રસંગની ઘડી સ્મરી સ્મરીને એ ઋતુમાં બગલાં
 મેધને સેવશે એમ કવિ કહે છે. આ શ્લોકમાં મેધના પ્રયાણ
 સમયના શુભ શુક્રન વર્ણવ્યા છે.

ત્વામારૂઢં પવનપદ્મીમુદ્રહીતાલકાન્તાઃ

પ્રેક્ષિષ્યન્તે પથિકષ્ણિતાઃ પ્રત્યયાદાશ્વસત્યઃ ।

કઃ સંનદ્ધે વિરહવિધુરાં ત્વચ્યુપેક્ષેત જાયાં

ન સ્યાદન્યોઽપ્યહમિવ જનો યઃ પરાધીનવૃત્તિઃ ॥૧૦॥

સંકેરીને અલકલટને પન્થી કેરી પ્રિયાઓ,

શ્રદ્ધા જન્મ્યે ધીર ધરી, ત્હને વ્યોમ જ્જેશે ચ્હડેલો.

તું આવ્યે ચે વિરહવિધુરી વ્હાલીને કેા ઉવેખે ?

મહારા જેવો પરવશ પડ્યો અન્ય કેા ચે હશે ના. ૧૦

અલકલટઃ શોભાવનારાં ગુદ્ધાંના ઉડતા વાળ.

વિરહવિધુરીઃવિરહથી એકલડી ને વ્યાકુળ. ઉવેખેઃ અવગણે,

ઉપેક્ષા કરે.

કર્તુ યજ્ઞ પ્રભવતિ મહોમુચ્છિલીન્દ્રામ્ભવન્ધ્યાં
તચ્છુત્વા તે શ્રવણસુભગં ગર્જિતં માનસોક્તાઃ ।

આકૈલાસાદ્વિસકિસલયચ્છેદપાથેયવન્તઃ

સંપત્સ્યન્તે નભસિ ભવતો રાજહંસાઃ સદ્વાયાઃ ॥૧૧॥

ને પૃથ્વીને ક્ષલવતી ઠરે છત્રીપુષ્પો ખીલી, તે
ગર્જન ત્હારું શ્રવણગમતું સુણી માને ઉડન્તા,
ખાંધી ભાતાં કમળડુંખના, છેક કૈલાસ સૂધી
સાથી ત્હારા નભ મંહિ થશે રાજહંસો રૂપાળા. ૧૧.

છત્રીપુષ્પોઃ ખિલાડીના ટોપ. એમ મનાય છે કે એ
જ્યાં ઉગે તે પૃથ્વી ક્ષલરૂપ હોય. માનેઃ માન સરોવર.
હિમાલયની પેલી પાર કૈલાસની પડોશમાં રાવણહંદ
સરોવરની નજીકનું પ્રદ્વાએ મનથી ઉત્પન્ન કરેલું સરોવરઃ
રાજહંસોતું વતન. ત્હેનાં પુરાણોક્ત વર્ણન કરતાં હિમાદ્રિના
યાત્રાળુઓનાં કરેલાં ત્હેનાં વર્ણન ઓછું મનોહર નથી.
કૈલાસઃ શિવનું ધામ, હિમાલયની પારનું એક ઉંચું શિખર,
ત્હેને ખોળે કુબેરની નગરી અલકા વિરાજતી હતી, યક્ષનું
ત્હાં ધામ હતું. રાજહંસઃ રાતી ચાંચ, રાતા પગ, શ્વેત
શરીરનાં માન સરોવરવાસી હંસો.

आपृच्छस्व प्रियसखममुं तुङ्गमालिङ्गय शैलं
 वन्द्यैः पुंसां रघुपतिपदैरङ्कितं मेखलासु ।
 काले काले भवति भवतो यस्य संयोगमेत्य
 स्नेहव्यक्तिश्चिरविरहजं मुञ्चतो वाष्पमुष्णम् ॥१२॥

ढोके वन्धां रघुपतिपदे मेखला मांडी मध्ये,
 ये आ उंथा गिरिसुहृदनी ते रण खेटी, बाध !
 लांभा विरडे उठती उन्ही शी इडापी डैयावराणो
 ऋतुऋतुये ने प्रीत प्रगटतो, तुण संयोग पाभ्ये. १२

रघुपतिपदेः रामचन्द्राणां पगलांये. मेखलाः डेडनी
 धूम्रियाणी सेर. गिरिसुहृदनीः (लडारा) भित्र रामगिरि
 पर्वतनी.

માર્ગે તાવચ્છૂણુ કથયતસ્ત્વત્પ્રયાણાનુરૂપં
 સંવેશં મે તદનુ જલદ શ્રોણ્યસિ શોત્રપેશમ્ ।
 સ્વિન્નઃ સ્વિન્નઃ શિખરિષુ પદં ન્યસ્ય ગન્તાસિ યત્ર
 ક્ષીણઃ ક્ષીણઃ પરિલઘુ પયઃ સ્નોતસાં ચોપમુજ્ય ॥૧૩॥

ભાખું છું તે પથ સુણુ જરી ત્હારી યાત્રાનુરૂપ,
 ને સન્દેશો પછી તું સુણુજે મેઘ ! કાને ઝીલ્યા શો.
 થાકે ત્હારે ગિરિગિરિ પરે પાય માંડી જજે તું,
 સૂકા ત્હારે સલિલ હળવાં નિર્ઝરૈનાં પીજે તું. ૧૩

પથ:માર્ગ. યાત્રાનુરૂપ: મુસાફરીને જાજતો. સલિલ: પાણી.
 નિર્ઝરૈનાં: ઝરણાંઓનાં. આ પછીના શ્લોકથી માંડીને મેઘને
 અલકા જવાને ઉત્તરનેા માર્ગે ચક્ષુ વર્ણવે છે.

અત્રે: શૃંગ્લં હરતિ પવનઃ કિંસ્વિદિત્યુન્મુગ્ધીભિ-
 દૈષ્ટોત્સાહશ્ચકિતચકિતં મુગ્ધસિદ્ધાન્નાભિઃ ।
 સ્થાનાદસ્માત્સરસનિષ્ણુલાદુત્પતોદહ્મુખઃ સ્વં
 દિહ્નાગાનાં પથિ પરિહરન્સ્થૂલહસ્તાવલેપાન ॥૧૪॥

નેતરકુંભે રસભરથી આ ઉત્તરે ઉઠ આલે,
 દિગ્હસ્તિના ચૂકવી પથમાં શુંઠ કેરા ઉછાળા;
 ‘લઘ્ન ભયે શું પવન ગિરિનું શૃંગ !’ ઉત્કંઠી એમ
 ભેશે તુજને ચકિત નયણે મુગ્ધ સિદ્ધાંગનાઓ. ૧૪

દિગ્હસ્તિના: દિગ્પાળોના, દિશાઓને રક્ષનારા દેવોના
 હાથીઓના. ઉત્કંઠી: ઉંચી ડોક વાળી. ચકિત: ચમકેલી.
 સિદ્ધાંગનાઓ: સિદ્ધોની સુંદરીઓ. અણિમા આદિ આઠ
 સિદ્ધિઓને પામેલી સિદ્ધોની એ એક અર્ધ દેવકોટી છે.
 નિયુક્ત અને દિગ્નાગ એ શબ્દો ઉપરથી કેટલાક ટીકાકારો
 ખીલે નિગૂઠ અર્થ આ શ્લોકોમાં શોધે છે, પણ પ્રાચીન
 સાહિત્યના ઇતિહાસના સંશોધન પ્રમાણે એ બે સાહિત્યકારો
 ને મહાકવિ કાલિદાસ સમકાલીન ન હતા એમ ઠરતાં એ
 અર્થ હવે વિચારવાનો રહેતો નથી.

રત્નચ્છાયાવ્યતિકર ઇવ પ્રેક્ષ્યમેતત્પુરસ્તા-
 દ્વલ્મીકાગ્રાત્પ્રભવતિ ધનુઃસ્વર્ણમાસ્વર્ણલસ્ય ।
 યેન શ્યામં વપુરતિતરાંકાન્તિમાપત્સ્યતે તે
 સર્વેણેવ સ્ફુરિતરુચિના ગોપવેષસ્ય વિષ્ણોઃ ॥૧૫॥

રત્નચ્છાયા ગૂંથી શું ગગને ! સન્મુખે રમ્ય એવે
 આ વલ્મીકના તટથી પ્રગટે ઈન્દ્રનો આપખંડ;
 તેથી કાન્તિ અતિશ ધરશે શામળી દેહ ત્હારી,
 જાણે અળકે મયૂરપીછડે ગોપવેશે શું વિષ્ણુ ! ૧૫

રત્નચ્છાયા: રત્નોની કુમળી પ્રભા, વલ્મીકના તટથી:
 રાક્ષડાની અણીમાંથી. આપખંડ: ધનુષ્યનો કટકો. મેઘધનુષની
 ઉત્પત્તિનો એક લોકઠ્ઠેમ એવો એ છે કે રાક્ષડામાંની
 નાગની ક્ષેત્ર ઉપરના મણિઓમાંથી તે પ્રગટે છે.

ત્વય્યાયત્તં કૃષિફલમિતિ બ્રૂવિલાસાનભિજ્ઞૈઃ
 પ્રીતિસ્તિનર્ઘૈર્જનપદ્મધૂલોચનૈઃ પીયમાનઃ ।
 સઘઃસીરોત્કષણસુરભિ ક્ષેત્રમારુઢ્ય માલં
 કિંચિત્પશ્ચાદ્વ્રજ લઘુગતિર્ભૂય ષ્વોત્તરેણ ॥ ૧૬ ॥

માની ખેતીકૃણ સહુ તુંમાં, બ્રૂવિલાસે અબળુયાં
 પ્રીતિઘેરે નયન ઝીલશે ગોરી જ્યહાં ગામડાંની,
 તાજી ખેડ્યે પરિમલિત તે માળક્ષેત્રે ચ્હડીને
 જરી પશ્ચિમે જઈ ઝડપથી ઉત્તરે ઉડ પાછો. ૧૬

બ્રૂવિલાસઃ ભમ્ભરની લીલા. પરિમલિતઃ મ્હેકતાં.
 માળક્ષેત્રેઃમાળ દેશનાં ખેતર. ભરતખંડના પ્રાચીન દેશવિલા-
 ગમાં હાલના બિહાર પ્રાન્તની નૈઋત્યે અડેલા ભાગને માળ
 દેશ કહેલ છે. આ શ્લોકના ચોથા ચરણમાં કહ્યા પ્રમાણે,
 ત્યહાંથી જરી પશ્ચિમે જઈને પછી ઉત્તરે જતાં, નર્મદા નદી
 જેમાંથી જન્મે છે તે અમરકંટકનો પહાડ આવે છે. માળ
 એટલે ઉપર કહ્યો તે દેશ ને આમ્રકૂટ એટલે અમરકંટક
 સહમણએ તેા માળની દક્ષિણે આવેલો રામગિરિ પ્રાચીન
 બૂગોળમાં મહેન્દ્ર પર્વતને નામે ઓળખાતી ગંબમ
 પ્રાન્તમાંની ગિરિમાળમાંનું કૈાઠક શિખર હોય. રામગિરિ
 એટલે નાગપુર પાસે આવેલ રામટેક અર્થ લેતાં માળ
 આમ્રકૂટ અને આ શ્લોકના ચોથા ચરણમાં કહેલ ' જરી
 પશ્ચિમે જઈને ઉત્તરે જવા'ના અર્થ સુગમ રહેતા નથી.

ત્વામાસારપ્રશમિતવનોપપ્લવં સાધુ મૂર્ધ્ના
 વક્ષ્યત્યધ્વશ્રમપરિગતં સાનુમાનાન્નકૂટઃ ।
 ન ક્ષુદ્રોઽપિ પ્રથમસુકૃતાપેક્ષયા સંશ્રયાય
 પ્રાપ્તે મિત્રે ભવતિ વિમુખઃ કિં પુનર્યસ્તથૌચ્ચૈઃ ॥૧૭॥

તહારી ઝડીથી વનદવ શમ્યો તે ગિરિ આઝકૂટ
 પ્રીતે માથા ઉપર ધરશે પન્થથાકેલ તુજને;
 સંભારીને પ્રથમ સુકૃતો મિત્ર આવ્યે નીચે કે
 મહેમાનીથી વિમુખ ન બને, તો પછી ઉચ્ચનું શું ? ૧૭

વનદવ: વનને બાળતો અગ્નિ. આઝકૂટ: નર્મદા નદી
 જેમાંથી જન્મે છે તે ગોડ વનમાં આવેલો અમરકંટકનો પહાડ.
 સુકૃતો: સારાં કામ. વિમુખ: મહેાં ફેરવી નાંખેલો, બેદરકાર.

छन्नोपान्तः परिणतफलद्योतिभिः काननाम्रै-
 स्त्वय्यारूढे शिखरमचलः स्निग्धवेणीसवर्णे ।
 नूनं यास्यत्यमरमिथुनप्रेक्षणीयामवस्थां
 मध्ये श्यामः स्तन इव भुवः शेषविस्तारपाण्डुः ॥१८॥

कृतो आंभावननी पीणुडी साभज्येते छवाये,
 ते गिरिठोये न्हडी विलसवे वेणीवर्णो तुं घेरा,
 र्दोशे न्हडाप्या सम गिरि भरे ! देवनां हंपतीनेः
 मध्ये शामण स्तन शुं भूमिनो, आकी घेराव गौर. १८

साभज्येते: आंभा उपर लटकती पाकेली केरीना तेज्ज्थी.
 वेणीवर्णो:वेणीना रंगनो.

स्थित्वा तस्मिन्वनचरवधूभुक्तकुञ्जे मुहूर्ते
 तोयोत्सर्गद्रुततरगतिस्तत्परं वर्त्म तीर्णः ।
 रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णा
 भक्तिच्छेदैरिव विरचितां मूर्तिमङ्गे गजस्य ॥ १९ ॥

शोभा त्थं ते वनयुवतिञ्चे भाष्णी कुञ्जे धडीक,
 पाष्णी वध्यै वधी अडपथी पन्थ डापी पछीना,
 विन्ध्यापादे विषम छीपरे नर्मदा छिन्नलिन्न
 जेजे, जेजे गजशरीरमां मांडी शोभानी वेत्तो. १८

वनयुवतिः वगडानी ज्जुवान स्त्री. विन्ध्यापदेः विन्ध्यायण
 पर्वतना पग आगण. विषमः अडपथीः सम नहीं ते
 विषम. छीपरेः नदीमांन पडोणा पथराओमां.

तस्यास्तिकैर्बनगजमदैर्वासितं वान्तवृष्टि-

जम्बूकुञ्जप्रतिहतरयं तोयमादाय गच्छेः ।

अन्तःसारं घन तुलयितुं नानिलः शक्यति त्वां

रिक्तः सर्वा भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय ॥ २० ॥

रुहेनां कडछां वनगजभट्टे भुङ्कतां, नानुकुञ्जे

आख्यां पाणी, वरसी तरस्येः तुं पीने वाधजे न;

उरभरेला न पछी तुजने वायु डोलावशे डैः

आली सर्वे डणवुं, गरवां डाय छे सौ भरेलां. २०

वनगजभट्टेः वनना डायीयोना भट्टी. गरवांः गौरववन्तां.

નોપં દૃષ્ટ્વા હરિતકપિશં કેસરૈરર્કૃતૈ-

રાવિભૂતપ્રથમમુકુલાઃ કન્દલીશ્ચાનુકચ્છમ્ ।
 દ્વગ્ધારણ્યેષ્વધિકસુરભિઃ ગન્ધમાગ્નાય ચોઽર્યાઃ
 સારંગાસ્તે જલલવમુચઃ સૂચયિષ્યન્તિ માર્ગમ્ ॥ ૨૧ ॥

ભાળી લીલાં ભૂખર અડધાં રેખકૂટયાં કદમ્બ,
 ચરીને મ્હોરી પ્રથમ કળીએ કન્દલી કચ્છતીરે,
 ખાળ્યાં વનમાં વધુ ભભૂકતા સૂંધી પૃથ્વીસુગન્ધો,
 સારંગો તે પથ સૂચવશે વારીવર્ષેલ ત્હારા. ૨૧

ભૂખર:ભૂખરાં. કન્દલી:કેળ નહીં, પણ લીલાં પાન ને
 રાતાં ફૂલોનો એક ન્હાનો છોડ. કચ્છતીરે:પાણીનાં ખાળો-
 ચિયાંને કાંઠે. સારંગો: ભમરા, કાળિયાર, હાથીનાં ખચ્યાં.
 મલ્લીનાથ કહે છે કે ત્રણે અર્થ છે, ને દરેક અરણ સાથે
 એકએકનો સંબંધ છે.

अम्भोविन्दुग्रहणचतुरांश्चातकान्वोक्षमाणाः

श्रेणीभूताः परिगणनया निर्दिशन्तो बलाकाः ।

त्वामासाद्य स्तनितसमये मानयिष्यन्ति सिद्धाः

सोत्कम्पानि प्रियसहचरोसंभ्रमालिङ्गितानि ॥ २२ ॥

तुञ्ज भिन्दुने चतुर जीलवे चातके पेभता, ने
 डारे डारे गणी भगवतीनी ंडावतीने दाभता, ते
 सिधेो तुञ्जने गरजनसमे मान देशे न, पाभी
 भयकम्पेती सडयरी तणां स्नेडआदिंगनेने. २२

सडयरीःसभी. स्नेडआदिंगनेः स्नेडनां डेटवां.

उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं यियासोः

कालक्षेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते ।

शुक्लापाङ्गैः सज्जलनयनैः स्वागतीकृत्य केकाः

प्रत्युघातः कथमपि भवान्गन्तुमाशु व्यवस्येत् ॥ २३ ॥

सत्वर नवा प्रिय ! मुञ्ज लला कान् धन्छे छ, त्छो ये

कालक्षेपो गिरिकूलकूट्यां शृंगशृंगे हुं पेभुः

स्छामा आवी सञ्जण नयण्णे मोर केकावलिथी

स्वागत द्वेशे, न्यम त्यम करी न्द्वी त्छांथी न्जे तुं. २३

कालक्षेपोःविलम्ब, वभतनुं गाणवु. शृंगशृंगेःशिभर
शिभरे. केकावलिथीः उपराउपरी द्छौकारथी.

પાણ્ડુચ્છાયોપવનવૃતયઃ કેતકૈઃ સૂચિભિન્ને-
 નીંદારમ્ભૈર્ગૃહ્બલિભુજામાકુલગ્રામચૈત્યાઃ ।
 ત્વચ્યાસન્ન પરિણતફલશ્યામજમ્બૂવનાન્તાઃ
 સંપત્સ્યન્તે કતિપયદિનસ્થાયિહંસા દશાર્ણાઃ ॥ ૨૪ ॥

છેડે કૂટી ઉપવનવીંટી કેતકીથી પીળુડો,
 માળા માંડયે પુરવિહુગડે ગાજતા ગામચૈત્ય,
 પાકે જાંબુ વનસીમ બની શ્યામ, હંસે દિનો કંઈ
 શોભ્યોઃએવો તુજ પગલીએ ખીલી રૂડેશે દશાર્ણ. ૨૪

ઉપવનવીંટી: બાગને ઘેરી પડેલી. પુરવિહુગડે:ગામના
 પંખીઓએ. ગામચૈત્ય:ચૈત્યનો અર્થ કેટલાક મંદિર લે છે,
 કેટલાક વૃક્ષ લે છે. બૌદ્ધોનાં મંદિરો ચૈત્ય કહેવાતાં, કારણ
 કે પૂર્વે તહેમાં મૂર્તિ ન હતી, પણ બુદ્ધની ચિતામાંનો
 અવશેષ રાખતા. દશાર્ણ: અવન્તીની પૂર્વે આવેલો દશ
 કિલ્લાઓનો દેશ, મધ્યદેશનો પૂર્વ ભાગનો પ્રાન્તભાગ.

તેષાં ત્રિક્ષુ પ્રથિતવિદિશાલક્ષણાં રાજધાનીં
ગત્વા સઘઃ ફલમવિકલં કામુકત્વસ્ય લઙ્ઘા ।
તીરોપાન્તસ્તનિતસુભગં પાસ્યસિ સ્વાદુ યસ્મા
ત્સમ્ભૂમ્નં મુખમિવ પયો વેત્રવત્યાશ્ચલોમિ ॥ ૨૫ ॥

ત્રેની વિશ્વે વિદિત વિદિશા નામ છે રાજધાની,
ત્યાં જઈ જલ્દી સકલ રસ તું માણજે કામીઓના;
ઘાટે ખળકી સુભગ ઢળતાં, મીઠાં, ઉર્મિછલકયાં,
વેત્રવતીનાં મુખજલ પીજે, ભાગી બૂ શાં સુહાતાં. ૨૫

વિદિતઃભણીતી. વિદિશાઃદશાર્ણીની રાજધાની, હાલનું.
સિલસા. વેત્રવતીઃ વિદિશા આગળ વહતી નદી, હાલની.
ઝેટવા. કાલપી આગળ થઈ જમનાને મળે છે.

नोचैरारख्यं गिरिमधिवसेस्तत्र विश्रामहेतो-
 स्त्वत्संपर्कात्पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः ।
 यः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिर्नागराणा-
 मुद्दामानि प्रथयति शिलावेश्मभिर्यौवनानि ॥ २६ ॥

तुल्य स्पर्शे शुं पुलकित थये। कूलकूल्यां कदम्बे,
 अेवा वामन गिरि उपर त्हां अेसन्ने थाक आवा;
 वेश्या स्त्रीनी रतिसुरभिथी भडेकती न्हां गुक्षाओ।
 उर्यारे छे नगरजननां उछल्यां यौवनोने. २६

पुलकितः शैभान्य वाणे। वामन गिरिःअे नामनुं विदिशा
 आसेनुं नीत्युं शिअर. रतिसुरभिः कामरसनी सुगन्ध.

વક્રઃ પન્થા યદ્દપિભવતઃ પ્રસ્થિત સ્યોત્તરાશાં
 સૌધોત્સદ્ગપ્રણયધિમુખો મા સ્મ મૂરુજ્જયિન્યાઃ ।
 વિદ્યુદ્દામસ્ફુરિતચક્રિતૈસ્તત્ર પૌરાહગનાનાં
 લોલાપાહગૈર્યદિ ન રમસે લોચનૈર્વશ્ચિતોઽસિ ॥ ૨૮ ॥

ઉત્તરપન્થી તુજ પથિકને વાંકી છે વાટ, તહો યે
 મહેલોત્સંગની વણુપ્રીતકર્યો રૂહેશ મા ઉજ્જનીનો.
 વીજળી ચમક્યે ચક્રિત, નખરે વેલી, પુરસુન્દરીની
 આંખડલીથી રમીશ નહી ત્યહાં, વ્યર્થ તેા જીવ્યું તહાં. ૨૮

મહેલોત્સંગઃ હવેલીના ઉછંગ, અગાસીઓ. પુરસુન્દરીઃ
 (શ્લોક ૧૬ માંની ભમ્ભરના વિલાસથી અબાણી ગોરી નહીં,
 પણ) ઉજ્જિની નગરીની સુન્દર સ્ત્રીઓ. ઉજ્જિનીઃશિપ્રાને
 કાંઠે આવેલી અવન્તી દેશની ને ચક્રવર્તી મહારાજ
 વિક્રમાદિત્ય અને ભર્તૃહરિની રાજધાની. ભરતખંડના
 લગભગ નાભિસ્થાનેવિરાજતી તે પુરીથી આર્થ ખગોલવેતાઓ
 રેખાંશ ગણુતા. સાંદિપની ઋષિનું ગુરુકુલ ત્યહાં હતું, ને
 સુદામા તથા શ્રીકૃષ્ણ ત્યહાં ભણેલા. સાત મોક્ષપુરીઓમાંની એક.

વોચિક્ષોમસ્તનિતવિહગશ્રેણિકાશ્ચોગુણાયાઃ
 સંસર્પન્ત્યાઃ સ્વલિતસુભગં દર્શિતાષર્તનાભેઃ ।
 નિર્વિન્ધ્યાયાઃ પથિ ભવ રસાભ્યન્તરઃ સન્નિપત્ય
 સ્ત્રોણામાદ્યં પ્રણયવચનં વિભ્રમો હિ પ્રિયેષુ ॥ ૨૧ ॥

ઉર્મિછોળે રણકતી ધરી પંખીમાલાની સેર,
 ઠોકર ખાધ્યે ઠમકતી જતી, દાખતી નાલિચક,
 નિર્વિન્ધ્યાના રસ લીતર તું માણજે માર્ગ મળતાંઃ
 પ્રિયને પહેલાં પ્રણયવચનો નારીના હાવલાવ. ૨૬

નાલિચકઃનાલિના સરખી જળની લમરી, નિર્વિન્ધ્યાઃ
 એ નામની નદી. પ્રણયવચનોઃ પ્રીતિની યાચનાના ખોલ.
 નિર્વિન્ધ્યા ને સિન્ધુ એ નદીઓ વિદિશાથી ઉજ્જયિની જતાં
 માર્ગમાં આવે છે.

વેળોભૂતપ્રતનુસલિલા સાવતીતસ્ય સિન્ધુઃ
 પાણ્ડુચ્છાયા તટરુહતરુભ્રંશિભિર્જીર્ણપર્ણેઃ ।
 સૌભાગ્યં તે સુભગ વિરહાવસ્થયા વ્યજ્જયન્તી
 કાશ્યં યેન ત્યજતિ વિધિના સ ત્વયેવોપપાદઃ ॥ ૩૦ ॥

તે ઝોળંગી, તટતરુ થકી જીર્ણ પર્ણો પડ્યેથી
 રૂપે કીકકી, નીર ઘટી ગયે બાંધી વેણુ શી, સિન્ધુ
 વિરહીવેશે સુભગ ! સૂચવે તહાં સૌભાગ્ય; તહેને
 સૌ કરજે તે વિધિ તું, કૃશતા અંગની જાય જેથી. ૩૦

તટતરુ:કાંઠા ઉપરનાં ઝાડ. જીર્ણ પર્ણો:જીરણુ થઈ ગયેલાં
 પાંદડાં. બાંધી વેણી:વિરહિણીનો એક વેશ એ છે કે વિરહને
 પ્રથમ દિવસે જ ત્રણ સરની લાંબી એક લટ ગૂંથીને,
 નિત્યે તેલ સીંચીને હોળવાને બહલે એ જ સ્થિતિમાં
 બાંધેલી વેણી રહેવા દેવી. પિયુ ઘેર આવ્યે તે વિરહવેણી
 છોડતા. સિન્ધુ:માળવાની એક નદી; દેવાસ આગળથી
 નીકળી અંબલ નદીને મળે છે. તહેને આ શ્લોકમાં એક
 વિરહિણી સાથે સરખાવી છે. કૃશતા:દુખળાપણું. સુભગ ! :
 હે સારા ભાગ્યવાળા !

પ્રાપ્યાવન્તીનુદયનકથાકોવિદગ્રામવૃદ્ધા-

નપૂર્વોદ્દિષ્ટામુપસર પુરીં શ્રીવિશાલાં વિશાલામ્ ।

સ્વલ્પીભૂતે સુચરિતફલે સ્વર્ગિણાં ગાં ગતાનાં

શેષૈઃ પુણ્યૈર્હૃતમિષ દિવઃ કાન્તિમત્સ્વર્ણકમ્ ॥ ૩૧ ॥

વર્ણે વૃદ્ધો ઉદયનકથા એ અવન્તી જ આખ્યે

પૂર્વે ભાખી પુરી વિચરને ઉજ્જૈની લક્ષ્મીખડોરી;

સ્વલ્પ થયેથી સુકૃતફલ શું સ્વર્ગીનાં પૃથ્વી વાસ્યે

ખાકી પુણ્યે સુભગ ખીલિયો એક એ સ્વર્ગખંડ ! ૩૧

અવન્તી:ઉજ્જૈયિની જેની રાજધાની હતી તે માળવાનો મધ્યપ્રાન્ત. સુકૃત:સારાં કામ, પુણ્ય. સ્વર્ગીનાં:સ્વર્ગવાસીઓનાં. સુભગ:સુન્દર. ઉદયનકથા:ઉજ્જૈયિનીના પ્રદ્યોત રાજાને ધન્દ્રે દીધેલી વાસવદત્તા નામે કુંવરી હતી, ને તહેને સંજય નામના રાજાને પરણાવવા વિચાર હતો. દરમિયાન વાસવદત્તાએ સ્વપ્નમાં કૌશાંબીના રાજા ઉદયન ઉર્કે વત્સરાજાને દીઠો, ને મોહિત થઈ તહેને એ વાત જણાવી. પ્રદ્યોતને એની જાણ થતાં તહેણે વત્સરાજાને પોતાની નગરીમાં કેઠ કીધો; પણ જ્યારે તહેને મન્ત્રીએ છટો કર્યો, ત્યારે તે વાસવદત્તાનું હરણ કરી ગયો. વિશેષ હકીકત માટે જૂવો કથાસરિતસાગર, અથવા ભાસના નાટકનું શ્રી કેશવ હર્ષદ ધ્રુવનું ભાષાન્તર, સાચું સ્વપ્ન.

दीर्घीकुर्वन्पटु मदकलं कूजितं सारसानां
 प्रत्येषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः ।
 यत्र स्त्रीणां हरित सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः
 शिप्राघातः प्रियतम इव प्रार्थनाच्चाटुकारः ॥ ३२ ॥

दंभावन्ता स्वर भद्रीठा कूजता सारसोना,
 ने उधडेला कमलरजना संगथी भुडेकी, नित्ये
 क्षिप्रावायु, प्रिय वचनथी प्रार्थता ष्हालमा शा,
 टाणे स्त्रीना सुरतश्रम ल्हंडां अंग लावी प्रभाते. उर

कमलरजः कमलना पराग. शिप्राः उल्लयिनीनी प्रप्यात
 नदी. सुरतश्रमः संभोगना थाक.

હારાંસ્તારાંસ્તરલગુટિકાન્કોટિશઃ શબ્દ્વશુક્તીઃ
 શષ્પશ્યામાન્મરકતમણીનુન્મયૂક્ષપ્રરોહાન્ ।
 દૃષ્ટ્વા યસ્યાં ષિપણિરચિતાષિદ્રુમાણાં ચ મજ્જા-
 ન્સંલક્ષ્યન્તે સલિલનિધયસ્તોયમાત્રાઘશેષાઃ ॥ ૩૩ ॥

દુર્વાવર્ણાં કિરણસ્કુરતાં લીલમે લોલ, ચોક્ષ્મા
 મોતીહારો મણિ ઢળકતા, શંખ છીપો કરોડો,
 પરવાળાંઃ એ સહુથી દીપતાં ભાળી ત્યહાંનાં બબરો
 ધારે કે કે ' જલઉદ્દધિમાં નીર શું માત્ર બાકી.' ઉઠ

દુર્વાવર્ણાંઃ ધરોના રંગનાં. જલઉદ્દધિઃ પાણીભર્યો સાગર.
 મહાસાગરમાંનાં બધાં રત્નો ઉજ્જયિનીમાં આવ્યે સાગરમાં
 તે બધે પાણી જ બાકી રહ્યું હોય એવી કવિની કલ્પના છે.

પ્રધોતસ્ય પ્રિયદુહિતરં વત્સરાજોઽથ જઙ્ઘે
 હૈમં તાલદ્રુમવનમમ્બૂદ્ધત્તસ્યૈવ રાજ્ઞઃ ।
 અત્રોમ્દ્રાન્તઃ કિલ નલગિરિઃ સ્તમ્ભમુત્પાટચ દર્પા
 દિત્યાગન્તૂન્નરમયતિ જનો યત્ર બન્ધૂનભિઙ્ઘઃ ॥ ૩૪ ॥

પૂર્વે આંહી હરી ઉદયને બહાલી પ્રધોતપુત્રી,
 તે રાજાનું આંહી વન હતું તાલનું હેમવર્ણુ;
 મદથી ગાંઠો નલગિરિ આંહી થંભ પાટી ધૂમ્યોતોઃ
 એવું જૂના જન કહી કહી રીઝવે ત્યાં પહોરોણા. ૩૪

હેમવર્ણુઃ સોનેરી રંગનું. નલગિરિઃ એ નામનો પ્રધોત
 રાજાનો હાથી. જૂનાઃ અને તેથી જાણનારા. ઉજ્જયિનીમ
 પ્રચલિત કેટલીક કથાઓનું આ શ્લોકમાં સૂચન છે. પ્રધોત
 ઉદ્ધૈ ચંડમહાસેનને મૃગયાનો શોખ સારો હતો, ને તે
 તહેણે વન પણ ઉછેર્યાં હતાં.

જાલોદ્રીર્ણરૂપચિત્તવપુઃ કૈશસંસ્કારધૂપૈ-
 બન્ધુપ્રીત્યા ભવનશિલિભિર્દત્તનૃત્યોપહારઃ ।
 હર્મ્યેષ્વસ્થાઃ કુસુમસુરભિષ્વધ્વસ્વેદં નયેથા
 લક્ષ્મીં પશ્યંલ્લલિતવનિતાપાદરાગાક્રિતેષુ ॥ ૩૬ ॥

કૂલી જાળી મંહીથી ઉડતા કૈશસંસ્કારધૂપે,
 બન્ધુપ્રીતનાં ગૃહમયૂરનાં નૃત્યસન્માન પામી,
 કૂલકૈશરન્તાં, લલિત વધુના પાયરંગે સુહન્તાં,
 ત્યહાંનાં ધામે વિભવ નિરખી ટાળજે પન્થથાક. ૩૫

કૈશસંસ્કારધૂપેઃ વાળ હોળવાગૂંથવાની ક્રિયાઓમાં કૈશને
 ધૂપ દેવાનો પણ રિવાજ હતો, ને ક્યહાંક હજીયે છે. ગૃહમયૂરઃ
 ઘરના પાળેલા મોર. ઘર ઉપર ચહી બેઠેલા મોર એવો અર્થ
 પણ કોઈ લે છે. નૃત્યસન્માનઃ નાચવારૂપી સત્કાર. વિભવઃ વૈભવ.

भर्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः
 पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य ।
 धूतोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या-
 स्तोयक्रोडानिरतयुवतिस्नानतिकैर्मरुद्भिः ॥ ३६ ॥

सादर ज्ञेशे गणु छणि गण्डी स्वामीना कंठनी न्यडां,
 नने तुं ते त्रिभुवनगुरु शंभुने पुण्यधामे;
 न्यडांनां भागे कभलरज्ज्थी, नलविहारे भयेली
 स्त्रीना महथी, प्रमह जलवे गन्धवतीना समीरे. ३६

सादरःआदर साथे. गणुःशिवना गणु. स्वामीःशिवलु.
 सागरमन्थनकाले शिवलुअे कालकूट नामनुं उेर पीधुं त्यहारथी
 ते नीलकंठ कडेवाया. शिवलुना अे नीलकंठनी छाया मानीने.
 पुण्यधामःमहाकाल नामना शिवनुं अे न नामनुं मन्दिरः
 भार न्येतिर्लिंगमां ते श्रेष्ठ मनाय छेः विक्रमना रक्षपाण
 देव. कभलरज्ज्थीः कभलना परागथी. प्रमहःमहवाणा. गन्धवतीः
 अे नामनी महाकाल पासेनी नदी.

અપ્યન્યસ્મિન્નલધર મહાકાલમાસાથ કાલે
સ્થાતવ્યં તે નયનવિષયં યાવદત્યેતિ ભાનુઃ ।
કુર્વન્સન્ધ્યાવલિપટહતાં શૂલિનઃ શ્લાઘનીયા-
મામન્દ્રાણાં ફલમશ્ચિકલં લપ્સ્યસે ગર્જિતાનામ્ ॥ ૩૭ ॥

કેા ખીજે ચે સમય ઘન ! તું જો મહાકાળ જાય,
તો તો રહેજે નયનપથથી સૂર્ય ડૂબ્યા સૂધી ત્યાં;
નોખત સાચું શિવપૂજનની ત્યાં વગાડી યશસ્વી
મીઠાં ઘેરાં ગરજન તણું પુણ્ય નિઃશેષ લેજે. ૩૭

નયનપથઃ આંખનો માર્ગ. મહાકાલેશ્વર મહાદેવની
સન્ધ્યાઆરતીનું આમાં સૂચન છે.

પાદન્યાસૈઃ ક્ષણિતરશનાસ્તન્ન લીલાવધૂતૈ
 રત્નચ્છાયાસ્વચિત્વલિભિશ્ચામરૈઃ ક્લાન્તહસ્તાઃ ।
 વેશ્યાસ્ત્વત્તો નસ્વપદસુખાન્પ્રાપ્ય વર્ષાગ્રિચિન્દુ-
 નામોક્ષ્યન્તૈ ત્વયિ મધુકરશ્રેણિદોર્ધાન્કટાક્ષાન્ ॥ ૩૮ ॥

પગને ઠમકે ધૂધરી ઘમકે, રત્નઝલકે જડેલી
 દાંડીવાળા લલિત વીંઝવ્યે ચમરો હાથથાકી,
 નર્તકીઓ ત્યાં, નખલીરૂઝતા પામી નવખિન્દુ તારાં,
 તું ભણી લાંબાં બ્રમરસર શાં છોડશે કંઈ કટાક્ષો. ૩૮

રત્નઝલકેઃ રત્નોની ઝલકથી. નખલીઃનખનાં ચિહ્નઃ સર-
 ખાવો પગ, પગલી. બ્રમરસરઃ ભમરાની હાર. મન્દિરોમાં
 મૂરલીઓ હજી પણ મહારાષ્ટ્રમાં રહે છે. આ શ્લોકમાં દૈશિક
 નામનાં નૃત્યનું સૂચન છે.

પશ્ચાદુચ્ચૈર્મુજતરુવનં મણ્ડલેનામિલોનઃ ।
 સાન્ધ્યં તેજઃ પ્રતિનવજપાપુષ્પરક્તં દધાનઃ ।
 નૃત્યારમ્ભે હર પશુપતેરાત્રનાગાજિનેચ્છાં
 શાન્તોદ્દેગસ્તિમિતનયનં દૃષ્ટમક્તિર્ભવાન્યા ॥ ૩૯ ॥

ને પછી ઉંચે ભુજતરુવને મંડલાકાર ઝૂકી,
 નવખીલ્યા શું ધરી રતુંબડું બસુદી સાન્ધ્ય તેજ,
 પૂરજે ભીના ગજઅજિનનો તાંડવે શંભુભાવઃ
 થંલી આંખે, ભય શમી ગયે, ભક્તિ ભેશે ભવાની. ૩૯

ઉંચે ભુજતરુવને:ઉંચા હાથરૂપી વૃક્ષોના વનમાં. મં-
 ડલાકાર:ફરતો ગોલાકાર. બસુદી:બસુદના રંગનું. ગજઅજિ-
 નનો: હાથીના ચર્મનો. તાંડવે:તાંડવ નામના નૃત્યમાં. પાર્વ-
 તીજી સહિત ગણે સાથે ઉંચા હાથ કરીને નિત્ય સન્ધ્યાએ
 શિવજી તાંડવનું નૃત્ય કરે છે, ને તે વખતે ગજસુરનું લોહી-
 ભીનું રાતું ચર્મ ઓઠે છે એવી કથા છે. ભવાની:પાર્વતીજી.

ગચ્છન્તોનાં રમણવસતિ યોષિતાં તત્ર નક્તં
 રુદ્રાલોકે નરપતિપથે સૂચિભંધૈસ્તમોભિઃ ।
 સૌદામન્યા કનકનિકષલ્લિગ્ધયા દર્શયોર્વા
 તોયોત્સર્ગસ્તનિતમુખરો મા સ્મ ભૂર્વિક્લ્વાસ્તાઃ ॥ ૪૦ ॥

રાત્રે જાતી રમણુભવને ત્યાંહિની સુન્દરીને,
 સોયજડાતે તિમિર નજરે રાજમાર્ગે રૂંધાતાં,
 ભૂમિ દાખવજે નિકષચીતરી હેમરેખા શી વીજેઃ
 મા ગર્જન્તો, નવ વરસતો, ખડાવરી નારી છે તે. ૪૦

રમણુભવને: સ્વામીને ઘેર. સોયજડાતે તિમિર:સોયની
 આણી જેમાં જડાઈ જાય એવા અન્ધકારમાં. નિકષચીતરી:
 કસોટી ઉપર દોરેલી. ગામમાં જ મહિયર હોય તહેવી સુન્દરીઓ
 રાત્રિએ પતિને ઘેર જાય એવો ચાલ આજે પણ ગુજરાતમાં
 છે. એટલે યોષિતામ્ નો અર્થ અભિસારિકા લેવાની જરૂર
 નથી. જૂવો આ પછીનો ખીજો શ્લોક ૪૨ માં. ત્યાં અભિ-
 સારિકા અર્થ નથી લેતા, ને લેવાય એમ નથી; તે પછી
 અહીં એ અર્થ શા માટે ?

तां कस्यांचिन्नवनवलभौ सुप्तपारावतायां
कृत्वा रात्रिं चिरविलसनात्खिन्नविद्युत्कलत्रः ।
दृष्टे सूर्ये पुनरपि भवान्बाह्वयेदधवशेषं
मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः ॥ ४१ ॥

तुहां पोढेलां कपूतर बरी धामनी डोक पांजे
रात्री गाणी अहु विलसवे थाडी विद्युतसभी शुं,
दीठे लानु वणी विचरणे वीर ! वाटे अधूरीः
माथे ले डे। प्रियनुं लहुं ते ना अरे ! मन्ढ थाये. ४१

विलसवेः रमवाथी. विद्युतसभी शुं: वीजणीरुपी सभीनी.
संगाथे.

तस्मिन्काले नयनसलिलं योषितां खण्डितानां
 शान्तिं नेयं प्रणयिभिरतो षट्मं भानोस्त्यजाशु ।
 प्रालेयास्त्रं कमलवदनात्सोऽपि हर्तुं नलिन्याः
 प्रत्यावृत्तस्त्वयि कररुधि स्यादनलपाभ्यसूयः ॥ ४२ ॥

ते काले तो नयनजलने षडिता पत्नीयोनां
 टाढां पाडे प्रीतम, अट तो त्यागने सूर्यमार्गः
 नहि तो ते ये कमलमुषथी पद्मिनीनां द्वाश्रु
 द्वावा वणतो तुज, कर इंध्ये, द्वेषी थाशे न थोडो. ४२

षडिताः पोतानो पति परधेर जय तेथी स्नेहषडित
 थयेली स्त्री. कमलमुषथीः कमलरूपी मुषथी. पद्मिनीःकमलनो
 छोड. द्वाश्रुः आदणनां भिन्दुरूपी आंसु. ४२ः हाथ, किरण.

ગમ્ભીરાયાઃ પયસિ સરિતશ્ચેતસોઽથ પ્રસન્ને
 છાયાત્માઽપિ પ્રકૃતિસુભગો લ્પ્સ્યતે તે પ્રવેશમ્ ।
 તસ્માત્તસ્યાઃ કુમુદવિશદાન્યર્હસિ ત્વં ન ધૈર્યા-
 ત્મોઘીકર્તુ ચટુલશફરોદૂર્તનપ્રેક્ષિતાનિ ॥ ૪૩ ॥

ગમ્ભીરાનાં હૃદય સરિખાં નીર માંહી પ્રસન્ન
 છાયાત્મા એ પ્રકૃતિમધુરો સરકશે તુજ સહેજે;
 તેથી ન ઘટે વિક્ષણ ઠરવી તહેની શીઘ્રે ઉડન્તી
 પોષણ્ઘોણી શક્રી શી દગો મેઘ ! રહીને નઠોર. ૪૩

ગમ્ભીરાઃ જનસેને કહેલી માળવામાંની એક ન્હાની નદી,
 ગમ્ભીર સ્વભાવની સુંદરી. છાયાત્માઃ તહારી છાયા, તહારો
 છાયારૂપી આત્મા. પ્રકૃતિમધુરોઃસ્વભાવથી જ મધુર.
 વિક્ષલઃકેાગટ. શીઘ્રેઃઝડપથી. શક્રીઃ એક જાતની સફેદ ન્હાની
 ચળકતી માછલી. દગોઃનજરો, દષ્ટિઓ. ધૈર્યાત્ : (ગમ્ભીરાની
 નજરોથી અણુસ્પર્શી) અટોલતાને લીધે.

तस्याः किञ्चित्करधृतमिष पाप्तवानोरशाखं
 ह्रीत्वा नीलं सलिलवसनं मुक्तरोधोनितम्बम् ।
 प्रस्थानं ते कथमपि सखे लम्बमानस्य भावि
 ज्ञातास्वादो विधृतजघनां को विहातुं समर्थः ॥ ४४ ॥

छेत्तुं, अंधक करथी अल्लुं शुं, नेतरेने अडन्तुं,
 डरीने नीलुं नलवसन ते तटनितम्बेथी असियुं,
 पछी ह्येमे ये वीर ! तुन थशे ल्हांथी प्रस्थान पोढये ?
 रसरंगीले। अधपूली सीने छांडवे के। समर्थ ? ४४

नलवसनःपाणी इपी वस्त्र. तटनितम्बेथी असियुं;
 तटइपी नितम्ब उपरथी असि गयेलुं. प्रस्थानःप्रयाण,
 भागे पडवुं.

તત્ર સ્કન્દં નિયતવસતિં પુષ્પમેથીકૃતાત્મા
 પુષ્પાસારૈઃ સ્નપયતુ ભવાન્વ્યોમગદ્ગાજલાર્દ્રૈઃ ।
 રક્ષાહેતોર્નવશશિભૃતા વાસવીનાં ચમૂના-
 મત્યાદિત્યં હુતવહમુખે સંભૃતં તદ્દિ તેજઃ ॥ ૪૬ ॥

ત્હાં કૂલવાદળી બની તું રહીને નિત્યવાસી જ સ્કન્દ
 સ્વર્ગગાનાં જલભીની અભિષેકજે પુષ્પઝડીએ;
 રક્ષા કાજે અમરપતિના સૈન્યની શંભુદેવે
 અગ્નિમુખડે રવિથી ય વડું તેજ તે તો મૂક્યું તું. ૪૬

તું બની:મેધ સ્વેચ્છારૂપધર છે માટે. સ્કન્દ:કાર્તિક
 સ્વામી. ત્હાં ત્હેમનું મન્દિર છે. સ્વર્ગગા:સ્વર્ગમાંની ગંગા.
 અમરપતિ: ઇન્દ્ર. દેવોને તારક નામનો અસુર પીડાતો હતો
 તેથી તેઓ શંકર પાસે ગયા. શંકરે પોતાનું વીર્ય અ-
 ગ્નિમુખમાં મૂક્યું. અગ્નિથી તે ન જીરવાતાં ગંગામાં નાંખ્યું.
 ગંગાથી તે ન જીરવાતાં બરુના લોથામાં નાંખ્યું. ત્હાં પુત્ર
 જન્મ્યો તે શરજ કે શરવણજ. ત્હેને કૃતિકાઓએ ઉછેર્યો,
 તેથી તે કાર્તિકેય કહેવાયો. મોર ત્હેનું વાહન છે, ને એક
 હાથમાં બાણ ને એક હાથમાં કમાન ત્હેનાં શસ્ત્રો છે.
 દેવોનો તે સેનાધિપતિ છે.

ज्योतिर्लेखावलयि गलितं यस्य बर्ह भवानो
 पुत्रप्रेम्णा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति ।
 धौतापाङ्गं हरशशिरुचा पावकेस्तं मयूरं
 पश्चादग्निग्रहणगुरुभिर्गर्जितैर्नर्तयेथाः ॥ ४७ ॥

ज्योतिर्मेडल रकुरतुं अरियुं पीछ जेनुं भवानी
 पुत्रप्रेमे कमलदलथी शोभिते कान धारे,
 शिवज्योत्स्नाथी धवणनयथा स्कन्दना भारने ते
 त्दारै गर्जन पछी नयवजे गाणने प्हाडकीत्ये। ४७

ज्योतिर्मेडलः तेजनुं कुं डाणुं. कमलदलः कमणनी पांभडी.
 शिवज्योत्स्नाथीः शिवणना चन्द्रना प्रकाशथी.

आराध्यै नं शरणभवं देवमुल्लङ्घिताध्वा
 सिद्धद्वन्द्वैर्जलकणभयाद्वीणिभिर्मुक्तमार्गः ।
 व्यालम्बेथाः सुरभितनयालम्भजां मानयिष्य-
 न्नोतोमूर्त्या भुवि परिणतां रन्तिदेवस्य कीर्तिम् ॥४८॥

आराधी ओ शरणभिया देव, वीणा धरेलां
 सिद्धद्वन्द्वे जलकणभये पन्थ छांटया उलांघी,
 रन्तिदेवनी पृथिवि उतरी गोसवेनी शुं कीर्ति
 सरिताइये, नदी उपर ते जूकजे मान देवा. ४८

शरणभियाः शरनां लोथांभां जन्मेला कार्तिक स्वामी.
 सिद्धद्वन्द्वेःसिद्धनां जेडलांओओ. जलकणभयेःपाणीना छांटाना
 लयथी. रन्तिदेवःसरतवंशमां छट्टादशपुरना राज. उदार धर्मात्मा
 ने षडु यज्ञो करनार, लक्ष्मीवान राज हुता. गोसवेःगोभेध.
 रन्तिदेव राजओ धणा यज्ञो करी गायेना षडि आभ्या हुता,
 ने ओ गोथभोभांथी नदी वही ते यर्भएवती अथवा हुलानी
 यंअल.

त्वय्यादातुं जलमघनते शाङ्गिणो वर्णचौरे

तस्याः सिन्धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात्प्रवाहम्
प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टी-

रेकं मुक्तागुणमिष भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ॥ ४९ ॥

भ्रूणा तडा ये इर थकी जीष्वा ते नदीना प्रवाहे

नखडारे पीवा नण नभीश तुं विण्णुनो वण्णुथोर,

साये, वारी दृग, निरभशे व्योमविडारी, नण्णे

अेक न भोतीसर पृथिविनी, मध्य भ्रूाट्टो शनी शुं ? ४९

ते नदीनाः अंभलना. विण्णुनो वण्णुथोरः विण्णुना न्नेवा
श्याम रंगनो, दृगः नजर. व्योमविडारीः आकाशमां विडार
करनारांयो. अेक न भोतीसर पृथिविनीः पृथ्वीनो अेकावण
भोतीडार.

तामुत्तोर्यं व्रज परिचितभ्रलताविभ्रमाणां
 पक्षमोत्क्षेपादुपरिविलसत्कृष्णशारप्रभागाम् ॥
 कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रोमुषामात्मबिम्बं
 पात्रीकुर्वन्दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम् ॥ ५० ॥

ने नजे ते उतरी, रकुरती भ्रूलताना विलासो,
 पांपणु मटक्ये उडी अणकती श्याभराती प्रभाणी,
 डोल्या कुन्दे भ्रूलत अलि शी लोल डोडीवी आंणे
 त्छारी मूर्ति दशपुर तण्णी दाभवी सुन्दरीने. ५०

भ्रूलताः भभ्रनी वेद. कुन्दः भोगरानुं कूल. अलिः
 भभरो. दशपुरः रन्तिदेवनी राजधानी. रन्तिपुर-रणुथंभोर
 अथवा देशोर-भंडेसर.

બ્રહ્માવર્તે જનપદમથ ચ્છાયયા ગાહમાનઃ
 ક્ષેત્રં ક્ષત્રપ્રધનપિશુનં કૌરવં તદ્ભજેથાઃ ।
 રાજન્યાનાં શિતશરશતૈર્યત્ર ગાણ્ડીવધન્વા
 ધારાપાતૈસ્ત્વમિવ કમલાન્યમ્બવર્ષન્મુસ્તાનિ ॥ ૬૧ ॥

બ્રહ્માવર્તે ત્યંહિથી વિચરી, છાંયડીથી પ્રવેશી,
 ક્ષત્રિયોના વધ રમરવતા તે કુરુક્ષેત્ર બાળે;
 ધારાઝડીએ તું બચમ કમલો, તેમ ગાણ્ડીવધરે બચ્હાં
 વર્ષાવ્યાં કંઈ શિર નૃપતિનાં સેંકડો તીક્ષ્ણ બાણે. ૫૧

બ્રહ્માવર્તઃ સરસ્વતી અને દશદ્રતી નદીઓ વચ્ચેનો દેશ
 ભાગ; સર્વ પ્રાન્તોમાં તે સૌથી પવિત્ર મનાય છે. કુરુક્ષેત્રઃ
 અનેક વેળા ભરતખંડનું ભાગ્ય ઘડનારૂં પાણીપતનું મેદાન;
 સ્થાનેશ્વરથી જરા દક્ષિણે છે, અને સરસ્વતી નદી તે રણમાં
 વહી જમીનમાં સમાઈ જાય છે. ગાણ્ડીવધરે: ગાણ્ડીવ નામના
 ધનુષ્યને ધરનાર અર્જુને.

હિત્વા હાલામભિમતરસાં રેવતીલોચનાઙ્કાં
 બન્ધુપ્રીત્યા સમરવિમુક્તો લાઙ્ગલો યાઃ સિવેવે ।
 કૃત્વા તાસામધિગમમપાં સૌમ્ય સારસ્વતીના-
 મન્તઃ શુદ્ધસ્ત્વમપિ ભવિતા વર્ણમાત્રેણ કૃષ્ણઃ ॥૫૨॥

મનમાનીતો મૂકી મધુ દીપ્યો રેવતીનેત્રરેષે,
 બન્ધુપ્રીતે હળધર તણ યુધ્ધ સેવે જ જ્ઞેહ,
 નાહીને ત્પહાં ઘન ! પુનિત તે નીર સારસ્વતીને
 હૈયે નિર્મળ થઈશ તું ય, રૂઠે વર્ણુથી માત્ર કૃષ્ણ. પર

મધુ:મધ. રેવતીનેત્રરેષે: રેવતીણની આંખડીની છાયા-
 રેખાથી. રેવતીણ: બળરામનાં રાણી, કુશસ્થદ્વીના સ્થાપનાર
 રેવત રાજાની કન્યા. રેવત એટલે રવૈયો-ગિરનારનું પ્રાચીન
 નામ. બન્ધુપ્રીતે: સગાંઓના હેતથી. હળધર: હળને આયુધ
 તરીકે ધારણ કરનાર બળરામ; શેષના અવતાર, શ્રી કૃષ્ણના
 મહોટા ભાઈ, ભીમ તથા દુર્યોધનને ગદાયુદ્ધ શીખવનાર. કૌર-
 વપાંડવના યુદ્ધના સમાચાર સાંભળી ઉદ્દાસ થઈને યાત્રાએ
 ચાલ્યા ગયા હતા. નીર સારસ્વતીને: સરસ્વતી નદીનાં પાણીમાં.
 તે કુમારિકા નદી કુરુક્ષેત્રની વાયવ્ય દિશામાં વહી રણની
 રેતીમાં સમાઈ જાય છે. કૃષ્ણ:કાળો.

તસ્માદ્દુષ્ટેરનુકનલ્લલં શૈલરાજાવતીર્ણા

જન્દોઃ કન્યાં સગરતનયસ્વર્ગસોપાનપક્લિમ્ ॥

ગૌરીવક્ત્રભુકુટિરચનાં યા વિહસ્યેવ ફેનૈ

શંભોઃ કેશઘ્રહણમકરોદિન્દુલગ્નોમિહસ્તા ॥ ૧૩ ॥

ત્પ્હાંથી બાને કનખલ કને, બાહ્નવી ઉતરે બ્પ્હાં

હિમાળેથી, સગરસુતની સ્વર્ગસ્હીડી સરીખી.

ગૌરીમુખડે પડી બુકુટિ શું શ્રીષ્ઠાસે ઉવેખી,

ઝીલી ઉર્મિકરથી શશી, જે શંભુના કેશ ઝાલે. ૫૩

કનખલ: હરદાર નજીક આવેલું ગામ ને શિખર. 'અનુ-કને' શબ્દ હોવાથી કેટલાક આ શ્લોકમાં હરદારનું વર્ણન માને છે. બાહ્નવી: બહન્નુ ઋષિની કન્યા. સગર રાજાના ૬૦૦૦૦ પુત્રોને કપિલ મુનિએ શાપ દઈ બાળી નાંખ્યા હતા. ત્હેમના ઉદ્ધારને કાળે સગરના પ્રપૌત્ર બગીરથ રાજાએ તપ કરી સ્વર્ગગંગાને ઉતારી. સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી પડતો તે ઘોઘ શિવજીએ જટામાં ઝીલ્યો, અને તે આગળ ગયે બહન્નુ ઋષિ પી ગયા. પછી બગીરથની આજીજીથી પોતાની આંધમાંથી વહતી કીધી. એ રીતે બગીરથ રાજાએ ગંગા પૃથ્વીમાં આણી, માટે બાગીરથી કહેવાઈ; ને સગર રાજાના પુત્રોને તાર્યાં, માટે 'સગરસુતની સ્વર્ગસ્હીડી' મહાકવિએ કહી. બુકુટિ: ભગ્નરની ચહડાવેલી કમાન. ઉર્મિકરથી: તરંગો રૂપી હાથથી.

તસ્યા: પાતું સુરગજ્ઞ ઈષ વ્યોમ્નિ પચ્ચાર્ધલમ્બી
 ત્વં ચેદ્વલ્લસ્ફટિકવિશદં તર્કયેસ્તિર્યગમ્ભ: ।
 સંસર્પન્ત્યા સપદ્મિ ભવત: સ્ત્રોતસિ ચ્છાયયાઽસૌ
 સ્યાદસ્થાનોપગતયમુનાસદ્ગમેવાભિરામા ॥ ૬૪ ॥

ઐરાવત શો ગગન લટકી પાછલે પાય વાંકે
 ત્હેનાં ચોક્ષાં સ્ફટિકઉજળાં નીર ધારીશ પીવા,
 તો તુજ છાયા ધસતી સરિતે સરકતાં, તેહ ગંગા,
 અસ્થાને આ મળી શું યમુના, એવી સ્હોશે સુરમ્ય. ૫૪

ઐરાવત: સાત શૂંઢવાળો ઈન્દ્રનો મ્હોટો હાથી. ગંગાનાં
 ઉજળાં નીરમાં જમનાનું કાળું પાણી પ્રયાગ આગળ મળે
 છે; પણ આ સ્થાને ગંગાના ઉજળાં જળમાં જમનાનાં કાળાં
 પાણી જેવી ત્હારી છાયા સરકતાં અસ્થાને ગંગાયમુનાના
 સંગમ સરિખું ચિત્ર થશે.

આસીનાનાં સુરમિતશિલં નાભિગન્ધૈર્મૃગાણાં
તસ્યા ષવ પ્રભવમચલં પ્રાપ્ય ગૌરં તુષારૈઃ ।
વક્ષ્યસ્યધ્વશ્રમઘ્નિનયને તસ્ય શૃંગે નિષણ્ણઃ
શોભાં શુભ્રત્રિનયનવૃષોત્ક્રાતપક્કોપમેયામ્ ॥ ૬૫ ॥

મૃગ ઝેઠાંથી જ્યાંહિં મહસમહસે કરતૂરીથી શિલાઓ,
તે ગંગાને જનક જઈને હિમધોળે હિમાદ્રિ,
તહેને શિખરે શ્રમ પથ તણે ટાળવા ઝેસી, લેજે
શોભા શિવના ધવળ વૃષભે ક્રેંકિયા પંક જેવી. ૫૫

મૃગઃ કરતૂરીમૃગ. જનકઃ પિતા. વૃષભઃ પોઠી. પંકઃ કાદવ.
ખીજ સ્લોકમાં જેમ હાથી જેવા મેઘને વપ્રક્રીડા કરતો કહ્યો
છે, તેમ અંહી શિવજીના પોઠીને વપ્રક્રીડા કરતો કહ્યો છે.

તં ચેદ્રાયો સરતિ સરલસ્કન્ધસંઘટ્ટજન્મા
 ઘાઘેતોક્લાક્ષપિત્તચમરોબાલભારો દ્વાગ્નિઃ ।
 અર્હસ્યેનં શમયિતુમલં ચારિધારાસહસ્ત્રૈ-
 રાપન્નાર્તિપ્રશમનફલાઃ સંપદો હ્યુત્તમાનામ્ ॥૨૬॥

વાયુ વાયે ઘસર્ધ પ્રગટે દેવદાઝની ડાળો,
 વેરે તણુખા ચમરી પૂછથી, તે દ્વાગ્નિ પીડે, તે
 એ ગિરિના સૌ દવ શમવજે કોટિધા નીરધારેઃ
 દુખિયારાંના દવ શમવવા સંપદો શ્રેષ્ઠની જ. ૫૬

ચમરીઃ જેના પૂછના વાળના ચમ્મર બને છે તે હિમા-
 લયમાંનું એક જાતનું પ્રાણી. દ્વાગ્નિઃ દાવાનળ, વનનો અગ્નિ.
 પહેલા ચરણમાં દાવાનળ પ્રગટવાનું કારણ, ને બીજા ચરણમાં
 તે દાવાનળ ઠામઠામ પ્રસરવાનું કારણ કહેલું છે.

ये संरम्भोत्पतनरभसाः स्वाङ्गभङ्गाय तस्मि-
न्मुक्ताध्वानं सपदि शरभा लङ्घयेयुर्भवन्तम् ॥

तान्कुर्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिपातावकीर्णा-
न्के वा न स्युः परिभवपदं निष्फलारम्भयत्नाः ॥५७॥

ने केपे ने उछणी उछणी, भागभूकया त्ने ये
कृद्दी जवा, सरल तदपे लागवा निज अंगो,
वर्षी करानी तुमुद अदीओ जूथ विणेरजे तेः
के परिभवने विषय न अने आदरी यत्न मिथ्या ? ५७

सरलः आठ पगनां अेक जतनां अनूनी प्राणीओ.
तुमुदः भारे. परिभवः विदारणु, डार.

તપ્ત વ્યક્ત દૃષદિ ચરણન્યાસમર્ધન્દુમૌલે:

શશ્વત્સિદ્ધૈરુપચિત્તર્થલિ ભક્તિનમ્ર: પરીયા: ।

યસ્મિન્દ્રેષ્ટે કરણવિગમાદૂર્ધ્વમુદ્ભૂતપાપા:

સંકલ્પન્તે સ્થિરગણપદપ્રાપ્તયે શ્રદ્ધાના: ॥ ૫૮ ॥

ત્યહાં સિદ્ધોએ નિત નિત પૂજ્યાં પેખ જો કેા શિલાએ

શંભૂપગલાં, પરિક્રમણુ તો સાધજે ભક્તિનમિયો:

જેને દર્શાન, શરીર વણુસે તે પછી, પાપ ઘોષ,

શ્રદ્ધાળુઓ ગણુપદ તણી શાશ્વતી મુક્તિ માને. ૫૮

પરિક્રમણુ: પ્રદક્ષિણા. ગણુપદ તણી: (શંકરના) ગણુની પદવીની. શાશ્વતી: હમેશની. મન્દિર વિનાનાં કેા શિલા કે ખડક ઉપરનાં આવાં પગલાં ડુંગરી સ્થળોમાં ઘણી જગાએ હોય છે. ને રાજકોટની દક્ષિણે ગાઉ એક ઉપરનું નદી વચ્ચેનું જંગલેશ્વરનું સ્થાન એવું છે. તો પછી હિમાદ્રિમાળામાં તો એવાં અનેક હોય જ. કેાંઈ હરની પાયરી નામની ટેકરીનું સૂચન આ શ્લોકમાં ધારે છે.

शब्दायन्ते मधुरमनिलैः कोचकाः पूर्यमाणाः
 संसक्ताभिस्त्रिपुरविजयो गीयते किन्नरोभिः ।
 निर्हादस्ते मुरज इव चेत्कन्दरेषु ध्वनिः स्या-
 त्संगीतार्थो ननु पशुपतेस्तत्र भावो समग्रः ॥ ५९ ॥

त्यहां तो ऋद्धे मधुं अनिद्धे पूरिया वेणुओ, ने
 त्यहां गाये छे त्रिपुरजयने धूमती किन्नरीओ;
 गिरिगर्जन्ता तुज ध्वनिथी जे तुं वगाडे मृदंग,
 तो शंभुनां सहु मणी रहे साज संगीतनां त्यहां. ५९

वेणुओः छिद्रवाणा वांस. त्रिपुरजयः त्रिपुरे पुरेनो जय.
 मायाओ असुरेने कान्ने आकाश अन्तरिक्ष ने पृथ्वीदोडे
 सुवर्ण रजत ने दोडनुं ओक ओक पुर वसाव्युं छतुं, ते
 त्रिपुरे पुरे—नगरेनो जय. किन्नरीओः किन्नरी ओओ.
 अश्वेनां भाथां ने मनुष्यना देह त्हेमने डोय छे.

પ્રાલેયાદ્રેરુપતટમતિક્રમ્ય તાંસ્તાન્વિશેષા-
 ન્દસદ્ધારં ભૃગુપતિયશોષર્ત્મં યત્કૌશ્ચરન્ધ્રમ્
 તેનોદીર્ઘીં વિશમનુસરેસ્તિર્યગાયામશોભી
 શ્યામઃ પાદો ષલિનિયમનામ્ચુચતસ્યેષ ત્રિષ્ણોઃ ॥૬૦॥

હિમાદ્રિની સહુ વિવિધ તે તીરલીલા વટાવી,
 હંસદ્ધાર શું-ભૃગુપતિ તણેા કીર્તિપથ-કૌંચરન્ધ્ર,
 ઉત્તરમાં તે મંહી થઇ જજે, શોભી વાંકેા વળી તું,
 ઉપાડેલો બલિદમન શું વિષ્ણુનો શ્યામ પાય. ૬૦

હંસદ્ધાર શું: (માન સરોવરેથી) હંસોને આવવાજ-
 વાના આરણ્યા જેવું. ભૃગુપતિ: પરશુરામ; સરખાવો રઘુપતિ:
 રામચન્દ્રજી. ભૃગુપતિ તણેા કીર્તિપથ: પરશુરામના યશને
 વહવાના માર્ગ સમું. કૌંચરન્ધ્ર: કૌંચ નામના પહાડમાં પાડેલું
 કાંકુ. કેલાસ ઉપર શિવજીએ પરશુરામને ધનુર્વેદ શીખવ્યા પછી
 કાર્તિક સ્વામીની સ્પર્ધામાં પરશુરામે બાણથી પર્વતમાં તે
 કાંકુ પાડ્યું હતું. હિમાલયમાંની કેા ઘાટખંડારી તે હોવી જોઇએ.
 બલિદમન: બલિ રાજને મારવાને કાજે. પ્રહ્લાદના પૌત્ર
 બલિ રાજની ને વામનાવતારની કથા જાણીતી છે.

ગત્વા ચૌર્ધ્વં દશમુક્તમુજોચ્છ્વાસિતપ્રસ્થસન્ધેઃ
 કૈલાસસ્ય ત્રિદશવનિતાદર્પણસ્યાતિથિઃ સ્યાઃ ।
 શૃંગ્ગોચ્છ્રાયૈઃ કુમુદવિશદૈર્યૌં વિતત્ય સ્થિતઃ સ્વં
 રાશીમૂતઃ પ્રતિદિનમિથ ત્રયમ્બકસ્યાટ્ટહાસઃ ॥ ૬૧ ॥

ને જઈ આગે, ઉચળી ખખળ્યા રાવણે શૃંગસાંધા,
 તે કૈલાસે અતિથિ ખનળે, દર્પણે દેવીઓને;
 નિજ ઓછાયે કુમુદઉજળે જે ભરી આભ ઉભો:
 જાણે ઢગલે વળ્યું દિનદિને શંભુનું અટ્ટહાસ્ય. ૬૧

ઓછાયે: ઉચે જતી છાયા વડે. અટ્ટહાસ્ય: ખડખડાટ
 હસવું. કૈલાસને લંકામાં લઈ જવા રાવણે મૂળમાંથી ઉપાડયો
 હતો: ને તે ગિરિ ધૂળ ઉઠતાં પાર્વતીજી શિવજીને વળગી
 પડતાં ત્હેમને ભય શમાવવા શંભુએ કૈલાસને નીચે યાંધ્યો
 હતો. રાવણ ત્હેમાં ચંપાતાં શંકરની સ્તુતિ કરી આખરે
 છટયો હતો એવી કથા છે.

उत्पश्यामि त्वयि तटगते स्निग्धभिन्नाङ्गनाभं
 सद्यः कृतद्विरदृशानच्छेदगौरस्य तस्य ।
 शोभामद्रेः स्तिमितनयनप्रेक्षणीयां भवित्री-
 मंसंन्यस्ते सति हलभृतो मेचके वाससीव ॥६२॥

धाई छुं के तुज तट रूडये घेरी सुरमाप्रभाथी,
 तान्ना ंडेर्यां गजदशनना ंडेर शा गौर तेड
 गिरिनी शोभा स्थिर नयनथी लुङां थशे पेअवा शीः
 उला न्णु हणधर धरी कामणी काणी आंधे. ६२

तटः धार, किनार. सुरमाप्रभाथीः सुरमाना जेवी
 प्रभाथी. गजदशननाः हाथीना हांतना. हणधरः अणराम.
 अणराम विण्णुना श्वेत निमाणाभांथी सरणयेला डोअ धण्ण
 गौरा हता, अने काणी कामण ओठवी लडेमने प्रिय हती.

હિત્વા તસ્મિન્નુજગવલયં શંભુના વસહસ્તા
 ક્રોઢાશૈલે યદિ ચ વિહરેત્પદ્મારેણ ગૌરી ।
 મદ્ગોમક્ત્યા વિરચિત્ત્રપુઃ સ્તમ્મિતાન્તર્જલૌઘઃ
 સોપાનત્વં કુરુ મણિતટારોહણાયાગ્રયાયી ॥ ૬૩ ॥

ને સપોનાં વલય તજીને શંભુદીધ હાથ આલો
 તે કોડાને શિખર વિહરે ગૌરી જો પાય આલો,
 તો થંભાવી જલપૂર, રચી ભાગી રેખાનું રૂપ,
 રહુડવા, આગે જઈ, પગથિયાં માંડજે રત્નઘાટે. ૬૩

વલયઃ કંકણ. કોડાને શિખરઃ કૈલાસ ઉપર. કૈલાસ
 કનકાદ્રિ મન્હરાચળ ને ગન્ધમાહન એ ચાર શિવજીનાં
 કોડાનાં શિખરો છે. રત્નઘાટેઃ કૈલાસ મણિમય છે, એટલે
 તહેના તટ પણ મણિમય જ કહેલા છે. નદીમાંની લહરીઓની
 પરંપરાના જેવું, ભાગેલી રેખાઓના જેવું, મેઘનું રૂપ
 કેટલીક વાર સન્ધ્યાકાળે આકાશમાં થાય છે તેવું આ
 શ્લોકમાં વર્ણન છે.

તપ્રાવશ્યં વલયકુલિશોદ્ધદ્વનોદ્વીર્ણતોયં

નેષ્યન્તિ ત્વાં સુરયુવતયો યન્ત્રધારાગૃહત્વમ્ ।
તામ્યો મોક્ષસ્તથ યદિ સત્વે ધર્મલબ્ધસ્ય ન સ્યા-
ત્ક્રીડાલોલાઃ શ્રવણપરુષર્ગજિતૈર્ભાયિયેસ્તાઃ ॥ ૬૪ ॥

ત્હાં તો નિશ્ચે વલયઅણીઓ મારી, વર્ષાવી વારી,
કરશે ત્હારો સુરયુવતિઓ સ્નાનગેહે કૂવારો;
કીડાઘેલી કહિ યુવતિ તે પામી શ્રીષ્ઠે ન છોડે,
તો ગર્જનથી શ્રવણચીરતે મેધ ! ખ્હીવરાવળે તું. ૬૪

વલયઅણીઓઃ કંકણની (કાંમરીની) અણીઓ. સુરયુવ-
તિઓઃ દેવોની જ્ઞેષ્ઠનવન્તી સ્ત્રીઓ. સ્નાનગેહેઃ ન્હાવાના
ઓરડામાં. ગોઠવેલા યન્ત્રમાંથી ધારાસ્નાન સ્નાનમન્દિરે પામે
તેમ એકાન્તમાં ત્હારી સાથે દેવાંગનાઓ કીડા કરશે એમ
યક્ષ મેધને કહે છે.

हेमाम्भोजप्रसवि सलिलं मानसस्याद्दानः

कुर्षन्कामा तक्षणमुखपटप्रीतिमैरावतस्य ।

धुन्वन्कल्पद्रुमकिसलयान्यंशुकानीव घातै-

नानाचेष्टैर्जलद ललितैर्निर्विशोस्तं नगेन्द्रम् ॥ ६५ ॥

सोनांकभणो नित प्रसवतां माननां नीर पीतो,

अरावतने मुखपट जरी लाड डोडे करन्तो,

वाथी धूषुवी सुरतरु तणी कूपणो जल जेवीः—

नानाविध अे लक्षित कीडने भाषुजे ते नगेन्द्रे. ६५

सुरतरुः कल्पवृक्ष, देवानुं वृक्ष. ते नगेन्द्रेः पर्वतान्तरा-
राज ते कैलासे.

તસ્યોત્સન્ને પ્રજચિન ઇવ સ્તગ્ગાદુકૂલાં
 ન ત્વં દૃષ્ટા ન પુનરલકાં જ્ઞાસ્યસે કામચારિન્ ।

યા ષઃ કાલે વહતિ સલિલોદ્ગારમુચ્ચૈર્વિમાના
 મુક્તાજાલપ્રથિતમલકં કામિનોવાભ્રવૃન્દમ્ ॥ ૬૬ ॥

હોને ખોળે પડી, પ્રીતમ શે, ગંગસાધી સરેલી,
 અલકા દીઠી પછી નહિ બૂલે તે તું સ્વેચ્છાવિહારી;
 જે તુજ કાલે નીર ટપકતાં અબ્રનાં વૃન્દ ધારે,
 મોતીમાંજર ચૂંથી અલક શાં, કામિની શી વિમાને. ૬૬

સ્વેચ્છાવિહારી: પોતાની મરજી પ્રમાણે વિહરનાર.
 તુજ કાલે: ત્હારી ઋતુમાં, વર્ષામાં. વિમાને: માન તજીને,
 સાત માળની હવેલીઓથી. અલક ધરનારી તે અલકા એમ
 કહી અલકાનું અલકાપણું મહાકવિએ આ શ્લોકમાં સુંદર
 રીતે સિદ્ધ કરેલું છે.

भेददूतनुं भाषान्तर

समलोकी, भूल साथे

उत्तरभेद

વિદ્યુત્વન્તં લલિતવનિતાઃ સેન્દ્રવાપં સચિત્રાઃ
 સદ્ગીતાય પ્રહતમુરજાઃ ક્લિગ્ધગમ્भीરઘોષમ્ ।
 અન્તસ્તોયં મણિમયભુવસ્તુદ્ગમત્રંલિહાગ્રાઃ
 પ્રાસાદાસ્ત્વાં તુલયિતુમલં યત્ર તૈસ્તૈર્વિશેષૈઃ ॥ ૧ ॥

ત્હારે વીજ, ત્હાં લલિત લલના; ઇન્દ્રધનુ, ચિત્ર છે ત્હાં;
 ત્હારે ગર્જન ધીરગમ્ભીર, ત્હાં ગીતગાભ્યાં મૃદંગ;
 હૈયે પાણી, મણિમય ભૂમિ; ઉચ્ચ, એ અબ્ર ચુમ્બે:
 ત્હાંના મહેલો વિભૂતિ વિવિધે ત્હારી તુલ્યે જ પૂરા. ૧

આ શ્લોકમાં મેઘ અને અલકાના મહેલોની તૂલના છે, ને જોડકાંઓ સાથે લેવાનાં છે. દરેક જોડકામાં પહેલું વિશેષણ મેઘનું ને બીજું મહેલનું છે. ત્હાં: મહેલો. મૃદંગ: પખાજ. એ: મહેલો. વિભૂતિ: લક્ષ્મી. અહીંથી માંડી ૧૪મા શ્લોક સૂધી અલકાપુરીનું વર્ણન છે.

हस्ते लोकाकमलमलके बालकुन्दानुषिद्धं
 नीता लोभप्रसवरक्षसा पाण्डुतामानने श्रीः ।
 चूडापाशे नवकुरभकं चारु कर्णे शिरीषं
 सोमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम् ॥ २ ॥

डाथे रभर्तुं कमल, अलके कुन्दकणीयो पशैवी,
 आष्ठी लोभनी कूलरञ्ज वडे कंघं मुजे गोरी शोला,
 अंभेडाभां नवकुरभके, चारु काने शिरीष,
 ने सेंथीभां नीप तुञ्ज उग्याः अेवी त्थंानी वधूयो. २

अलकेः ललाट ने लमष्ठा उपरनां जुद्धंओभां. कुन्दकणीयोः
 भोगरानी कणीयो. लोभः लोभर. नवकुरभकेः नवां कुरभकेः
 वसन्त ऋतुभां उगतां नूहा नूहा रंगनां कुरभक अेक जतनां
 कूल छे. शिरीषः सरसवनां कूल. नीपः कदम्बनां कूल. आ
 श्लोकभां छ ये ऋतुयोनां पुष्योथी शशुगारायेवी अलकानी
 वधूयो वर्षवीने कवि सूचये छे के अधी वस्तुयोनां कूल
 त्थं साथे न प्रपुष्टतां.

यत्रोन्मत्तभ्रमरमुकराः पादपा नित्यपुष्पां
 हंसभेणोरचितरशना नित्यपद्मा नल्लिम्बः ।
 केकोत्कण्ठा भवनशिखिनो नित्यभास्वकलापा
 नित्यज्योत्स्नाः प्रतिहततमोवृत्तिरम्याः प्रदोषाः ॥३॥

त्युं महमाता भ्रमरमुकरा वृक्ष नित्ये प्रकुल्ले,
 धरी हंसोनी कटिसर भीले पद्मिनी नित्य पद्मे;
 केकाघेला गृहभयूर त्युं नित्य शोले कलापे,
 ज्योत्स्नाजगती, तिभिरे विपर्ये रम्य, त्युं नित्य रात्रि. ३

भ्रमरमुकराः लभराभ्योथी अलुकता. कटिसरः कटि-
 मेभला, कुलेडनी धृधरियाणी सेर. पद्मिनीः कमलानो छोड.
 केकाघेलाः दूडौकर करवामां मतवाला. कलापेः भीलेली कणाथी.
 मोरनां पीछां त्युं कदी भरतां नडीं जेवुं सूयन छे.

આનન્દોસ્થં નયનસલિલં યત્ર નાન્યનિમિત્તૈ-
 નાન્યસ્તાપઃ કુસુમશરજાદિષ્ટસંયોગસાધયાત્ ।
 નાપ્યન્યસ્માત્પ્રજથકલહાદ્વિપ્રયોગોપપત્તિ-
 વિત્તેશાનાં ન ચ સ્વલુ વયો યૌવનાદન્યદસ્તિ ॥૪॥

આનન્દાશ્ર નયન મંહી ત્હાં, અન્યના કારણે કે;
 શામે પ્રિયને મિલન, સ્મરને એ જ, ના અન્ય તાપઃ
 પ્રીતિકલહો વિષ્ણુ વિરહ તો અન્ય શાથી ન થાય;
 વિત્તેશો ને વય નથી ખરે ! અન્ય કે એ યુવાથી. ૪

આનન્દાશ્રુઃ આનન્દનાં આંસુ. સ્મરનોઃ કામનો. તાપઃ
 તાવ, પીડા, વેદના. પ્રીતિકલહોઃ પ્રેમનાં રિસામણાંમનામણાં.
 આ શ્લોકમાંના ત્રીજા ચરણમાંની ઉક્તિને આ કાવ્યની જ
 ઉત્પત્તિકથા ખોટી પાડે છે. વિત્તેશોઃ ધનપતિઓ; અંહી યક્ષો.

यस्यां यक्षाः सितमणिमयान्येत्य हर्म्यस्थलानि
ज्योतिश्छायाकुसुमरचितान्युत्तमञ्जीसहायाः ।
आसेवन्ते मधु रतिफलं कल्पवृक्षप्रसृतं
त्वद्गंभोरष्वनिषु शतकैः पुष्करेष्वाहतेषु ॥ ६ ॥

त्यहां संगे लघु रमणीमणिने, श्वेत रत्ने नडेली,
ताराछाये कुलचीतरी शी, कंघ अगासी च्छडीने
सेवे यक्षो रतिक्ल मधु कल्पवृक्षे द्विधेवो,
लहारा ध्वनि शा मुगलीर धीमां ठोडकेने वगाडी. ५

रमणीमणिः रमणीओमां मणिइप. रतिक्ल मधुः ओ.
नामनी कामवर्धक महिरा. ध्वनिः गाण, अवाण.

મન્દાકિન્યાઃ સલિલશિશિરૈઃ સેવ્યમાતા મરુદ્ધિ-
 મન્દારાણામનુતટરુદ્ધાં છાયયા વારિતોષ્ણાઃ ।
 અન્વેષ્ટવ્યૈઃ કનકસિકતામુષ્ટિનિક્ષેપચૂઢેઃ
 સંક્રોઢન્તે મણિભિરમરપ્રાર્થિતા યત્ર કન્યાઃ ॥ ૬ ॥

સ્વર્ગગાને જળ થઈ શીળા વાઈ સેવે સમીર,
 છાયા ઢાળી તીર પર ઉગ્યા તાપ મન્દાર વારે;
 સોનારેતે કરી ઢગલીઓ, માંહિ સન્તાડી શોધેઃ
 એવી ખેલે મણિથી અમરે પ્રાર્થી ત્યહાં કન્યાઓ. ૬

સમીર: વાયુની લહેરો. મન્દાર: પાંચ દેવવૃક્ષોમાંની
 એક જાત. અમરે પ્રાર્થી: દેવોઓ લક્ષ કાળે પ્રાર્થેલી. આ
 સ્લેષમાં ગૂઢમણિ નામની રમત રમતી અલકાની કુમારિકા-
 ઓને વર્ણવી છે. આને પણ ધૂળની ઢગલીઓ કરી ઢગલીદાની
 રમત રમાય છે, પણ તે મણિને બદલે કાંકરી કે ઠીંકરીથી.

नोवीबन्धोच्छ्वसितशिशिलं यत्र विम्बाधराणां
 क्षौमं रागादनिभूतकरेष्वाक्षिपत्सु प्रियेषु ।
 अर्चिस्तुङ्गानमिमुखमपि प्राप्य रत्नप्रदीपा-
 न्द्रीमूढानां भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः ॥ ७

वाणी गांठी छट्टी जर्ध पडयुं दीखुं ते थीर ंडावे
 ठाखी हाथे प्रीतिथी जूटतां, जिम्भ शा डोठनी त्यडां
 मुग्धा लाल किरणुरकुरता रत्नदीपो ज् ढांके
 ईंकी मुठी बरी कुमकुमे, धारणा त्हा य मिथ्या. ७

थीरः हीरनु वज्र. जिम्भः टिंठारां, गीढोडां. पाकां
 गीढोडां स्वच्छ राता रंगनां डोय छे. रत्नदीपोः रत्नदीवडा,
 रत्ननी ज्योतना ज् दीवा. धारणाः ते दीवा डोलववानी.

નેત્રા નીતાઃ સતતગતિના ચદ્ધિમાનાગ્રમૂમિ-
 રાલેહ્યાનાં સલિલકણિકાદોષમુક્તાય સઘઃ ।
 શક્લાસ્પૃષ્ઠા ઇવ જલમુચસ્ત્વાહશા જાલમાર્ગે-
 ધૂમોદ્ગારાનુકૃતિનિપુણા ઝર્જરા નિષ્પતન્તિ ॥ ૮ ॥

પ્રેયા-દોયા પવનથી, જતા સાતમે માળ મહેલે,
 ચૂંથી ચિત્રો જલકણ વડે ભાંગતા જલ્દી, બાણે
 ભયભડકેલા, નિપુણ ઉડવે ધૂમ શા, જર્જરા, ત્યાં
 તહારા જેવા બહુ જલધરો બળિયાંમાંથી નહાસે. ૮

પવનથી: વાયુથી, પોતાના મગજના પવનથી. જલકણ:
 પાણીના છાંટા, બુ-દ. ધૂમ: ધૂમાડો. જર્જરા: ઊરણ થયેલા.
 જલધરો: વાહળાંઓ, પાણીવાળાઓ. આ શ્લોકમાં પરઘેર જર્જ
 ખહારીઓમાંથી નહાસતા વ્યભિચારીઓના વર્ણનનો ધ્વનિ
 કેટલાક ઠલ્પે છે.

યત્ર સ્ત્રીણાં પ્રિયતમમુજોચ્છ્વાસિતાલિક્ષિતાના-
મક્કગ્લાનિ સુરતજનિતાં તન્તુજાલાવલમ્બાઃ ।
સ્વત્સંરોધાપગમવિશદૈચ્ચન્દ્રપાદૈર્નિશીથે
વ્યાલુમ્પન્તિ સ્ફુટજલલલ્પસ્યન્દિનચ્ચન્દ્રકાન્તાઃ ॥૧॥

તુજ ઘેરાવો પ્રીટી ઝગમગી ચન્દ્રજયોતે ઝગન્તા,
તન્તુબળે લટકી શિકરો છાંટતાં, ચન્દ્રકાન્તો
ત્હાં મધરાતે સુરતજનમ્યા અંગના થાકે ટાળે
પ્રીતમ કેરે દઠ ભુજ ભીડી હાંકતી સુન્દરીના. ૯

તન્તુબળે: દોરીઓની ગૂંથેલી બળીઓથી. શિકરો:
જલની ઝીણી ઝીણી છાંટ. ચન્દ્રકાન્ત: એક બાતનો મણિ છે;
ત્હેને માટે એમ કહેવાય છે કે ત્હેના ઉપર ચન્દ્રનાં કિરણો
પડે તો તેમાંથી જલનાં કણ ઝમે છે. સુરતજનમ્યા: સંલોગથી
ઉત્પન્ન થયેલા.

अक्षयान्तर्मन्त्रनिधयः प्रत्यहं रक्तकण्ठै-
 रुद्रायद्धिर्धनपतियशः किन्नरैर्यत्र सार्धम् ।
 घैभ्राजारूयं विष्णुधवनितावारमुखासहाया
 बद्धालापा बहिरुपवमं कामिना निर्विशन्ति ॥१०॥

सौ निधि जेने अष्टगण लयां ओरडे ओड यक्षो,
 लंडारीना यश मृदु सुरे गान्ता किन्नरो लध,
 वेश्यारत्नो विष्णुध सह ल्हां षडार वैभ्राजभागे
 आलापो दध नितनित नवा रंग भाणे रसीला. १०

सौ निधिः कुण्डेरना नवे निधिओ. वेश्यारत्नोः वेश्या-
 ओमां रत्नरूप अस्सराओ. विष्णुधः मडाणुद्धिमान. गण्डिकानुं
 धर-हिन्दमां तेम ज श्रीसमां-चतुराध शीषवानुं स्थान पूर्वे
 मनातुं. वैभ्राजः अलका नगरीनी षडार आवेवो ल्हांनो
 भाग. आलापो दधः तानना पलटा लधने.

गत्युत्कम्पादलकपतितैर्यत्र मन्दारपुष्पैः

पत्रच्छेदैः कनककमलैः कर्णविभ्रंशिभिश्च ।

मुक्ताजालैः स्तनपरिसरच्छिन्नसूत्रैश्च हारै-

र्नेशो मार्गः सवितुरुदये सूच्यते कामिनीनाम् ॥ ११ ॥

गतिडोलनथी अलकथी अर्था पुष्प मन्दारनां, ने

सोनाकमलो श्रवणुथी पडयां पांभडीभंड वेरी,

वक्षस्थलना तूरी विभरिया डार भोतीसरीनाः

ते सूच्ये त्वां पथ, रवि उच्ये, रात्रिना कामिनीना. ११

गतिडोलनथीः आलती वभतना डोलनथी. वक्षस्थलनाः
छाती उपरना. भोतीसरीनाः भोतीनी सेरोवाणा. कामिनीनाः
कामवादी श्रीयोना; अबिसारिकायोना.

वासञ्चिन्न मधु नयनयोर्बिभ्रमादेशदक्षं

पुष्पोद्भेदं सह किसलयैर्भूषणानां विकल्पम् ।

लाक्षारागं चरणकमलन्यासयोग्यं च यस्या-

मेकः सूते सकलमबलामण्डनं कल्पवृक्षः ॥ १२ ॥

शीर नवरंगी, मधु नयनने नृत्य शिथव्ये निपुष्प,

कूट्यां कूटडां, कूटती कुंपणो, भूषणो भातभात;

ने अणतो ये पङ्कभणने रंगवाः अम त्हां तो

सौ शष्पुगारे सुरतरु सजे अकलुं सुन्दरीने. १२

सुरतरुः कल्पवृक्ष.

મત્વા દેવં ધનપતિસખં યત્ર સાક્ષાદ્વસન્તં
 પ્રાયઞ્ચાપં ન વહતિ મયાન્મન્મથઃ ષટ્પદજ્યમ્ ।
 સન્નુભદ્રપ્રહિતનયનૈઃ કામિલક્ષ્યેષ્વમોષૈ-
 સ્તસ્યારમ્ભઞ્ચતુરવનિતાવિભ્રમૈરેવ સિદ્ધઃ ॥ ૧૩ ॥

માની કે ત્યાં ધનપતિસખા શંભુ સાક્ષાત્ વસે છે,
 મન્મથ પ્રાયઃ ભયથી ન ધરે ભંગદોરીનું ચાપ;
 બ્રુભાગેલાં નયનથી છૂટયાં કામિનીનાં કટાક્ષે
 કામીડૈયાં અચૂક વીધી ત્યાં કાર્ય ત્હેનું સધાય. ૧૩

ધનપતિસખા: કુબેર ભંડારીના મિત્ર, શંભુ. પ્રાયઃ ઘણું
 કરીને. રમર: કામદેવ. ત્હેના ધનુષ્યની પશુછ ભમરાની
 અનેલી કહેવાય છે. બ્રુભાગેલાં: ભાગેલી ભમરવાળાં.

પત્રશ્યામા દિનકરહયસ્પર્ધિનો યન્ન વાહા :

શૈલોદગ્રાસ્ત્વમિષ કરિણો વૃષ્ટિમન્તઃ પ્રમેદાત્ ।
યોધાગ્રણ્યઃ પ્રતિદશમુલ્લં સંયુગે તસ્થિવાંસઃ

પ્રત્યાદિષ્ટામરણરુચયચન્દ્રહાસવ્રજોક્તૈ ॥ ૧૪ ॥

સ્પર્ધા કરતા રવિહયની ત્યાં ઘોડલા પર્ણવર્ણા,
પર્વતઉંચા તુજ સમ ગળે ત્યાં મદે વૃષ્ટિ વર્ષે;
ધારેખાથી ભૂષણની પ્રભા ઝંખવી ચન્દ્રહાસે,
એવા રાવણુ થકી રણુ ઝૂઝયા ત્યાં વસે યોધરાળે. ૧૪

રવિહયની: સૂર્યના ઘોડાની. પર્ણવર્ણા: પાંદડાંના રંગના. ચન્દ્રહાસ: રાવણુની તરવારનું નામ છે. રાવણુ: પુષ્પક વિમાનને લઇ જવા આવ્યો હતો તે વખતના યુદ્ધમાં તેની સમશેરના ધા પડેલા હોય તેમનું આમાં વર્ણન છે. અને તે ધાની રહી ગયેલી રેખાઓ યોદ્ધાઓના શણુગારને ઝાંખા પાડે છે એમ કવિ કહે છે. આ શ્લોકને કેટલાક ઉબ્બયિનીના વર્ણનમાં લે છે, પણ તે ખોટું છે. કારણુ ઉબ્બયિનીના નહિ પણ અલકાના યોદ્ધા રાવણુ સાથે લડયા હતા.

તત્રાગારં ધનપતિગૃહાનુત્તરેણાસ્મદીયં
 દૂરાલ્લક્ષ્યં સુરપતિધનુષ્ઠારુણા તોરણેન ।
 યસ્યોપાન્તે કૃતકૃતનયઃ કાન્તયા વર્ધિતો મે
 હસ્તપ્રાપ્યસ્તવકનમિતો બાલમન્દારવૃક્ષઃ ॥ ૧૬ ॥

યક્ષેશ્વરના ગૃહથી ગૃહ ત્યાં ઉત્તરે છે અમારું,
 દૂરથી ત્યાં સુરધનુ સમા તોરણે ઓળખાય;
 જેને આંગણ તનય કરીને મુજ પ્રિયાએ ઉછેર્યો,
 કરચૂંટાતે જૂમખ નમતો, બાલ મન્દાર વૃક્ષ. ૧૫

યક્ષેશ્વરઃ કુબેર બંડારી. તોરણેઃ કમાને, મહેરાખથી.
 સુરધનુઃ મેઘધનુષ્ય. અંહીથી છ શ્લોકમાં યક્ષના ઘરનું
 વર્ણન છે.

વાપી ચાસ્મિન્મરકતશિલાબદ્ધસોપાનમાર્ગ
 હૈમૈરછન્ના વિકચકમલૈઃ સ્નિગ્ધવૈવૂર્યનાલૈઃ ।
 યસ્યાસ્તોયે કૃતવસતયો માનસં સન્નિકૃષ્ટં
 નાધ્યાસ્યન્તિ વ્યપગતશુચસ્ત્વામપિ પ્રેક્ષ્ય હંસાઃ ॥૧૬॥

ને ત્હાં માંડી લીલમની શિલા પાળખાંધેલ કુંડ,
 છાયે ખીલ્યાં કનકકમળે ઘેરી વૈદ્યનાળે;
 જ્ઞેને પાણી ઘન ! વસી રહ્યા શોકભૂલેલ હંસો
 સંભારે ના, નિરખી ય ત્હને, યાસનું માન લેશે. ૧૬

વૈદ્યનાળે: વૈદ્ય મહિની નાળ ઉપર. વૈદ્ય કાળા
 રંગનો મહિ છે. નિરખી ય ત્હને: ત્હને જ્ઞેધને પણ, માન
 સરોવર પાછા જ્ઞવાની વર્ષા ઋતુ આવ્યા છતાં યે.

તસ્યાસ્તોરે રચિતશિખરઃ પેશલૈરિન્દ્રનીલેઃ
 ક્રોઢાશૈલઃ કનકકદલીવેષ્ટનપ્રેક્ષણીયઃ ।
 મદ્રેહિન્યાઃ પ્રિય ઇતિ સર્વે ચેતસા કાતરેણ
 પ્રેક્ષ્યોપાન્તસ્ફુરિતતઢિતં ત્વાં તમેવ સ્મરામિ ॥ ૧૭ ॥

તહેને તીરે રુચીર શનીનું શૃંગ સ્થાપી રચ્યો છે
 ક્રોડાપર્વત, કનકકદલીવેરથી પેખવા શો;
 ભાળી યોગમ વીજળી સ્પુરતો તુજને, ચિત્ત ચીરે,
 મુજ પત્નીને પ્રિય હૃદય સખે ! શૈલ તે હું સ્મરું છું. ૧૭

રુચીરઃ મનગમતું. ક્રોડાપર્વતઃ વિહાર કરવાનું શિખર.
 કનકકદલીવેરથીઃ સોનાની કેળોના વેરાવથી. શૈલઃ પર્વત. ત્યહાં
 સોનાની કેળોના વેરાવ જેવી યોગમ નીકળતી વીજળીઓ
 ને વચ્ચે શનીના રંગનો શ્યામ મેઘ નિરખી ચક્ષુને પોતાના
 ધરનું વિહારશિખર સહજ યાદ આવે છે.

રક્તાશોકમ્બલકિસલ્યઃ કેસરચાત્ર કાન્તઃ

પ્રત્યાસન્નો કુરવકવૃતેમાધવીમણ્ડપસ્ય ।

एकः सरुयास्तव सह मया वामपादाभिलाषी

कार्क्षत्यन्यो वदनमदिरां दोहदच्छगनाऽस्याः ॥१८॥

લાલ અશોકે કુંપળ ફરકે, બોરસળી દીપતી ત્યહાં,

અન્ને સ્હામે કુરવકવીંટયો માંડવો માધવીનો;

એક, હું પેરે, તુજ સળી તણો પાય ડાબો જ માગે,

વાંછે ત્હેતું મુખમધુ ખીણ, ઢોહડોને જ ષ્હાને. ૧૮

લાલ અશોકઃ શ્વેત ને લાલ બે પ્રકારના અશોક છે. ત્હેમાં શ્વેત આસોપાલવ બહુ સિદ્ધિદાતા છે, અને રાતો આસોપાલવ કામોદીપક છે. માધવીઃ મોગરાની વેલ. એમ કહેવાય છે કે સીના પગના પ્રહારથી અશોકને ફૂલ આવે છે, ને સીએ કરેલા મહિરાના ઠાંગળાથી બોરસળી પ્રકુલ્લે છે.

तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनी वासवद्वि-
मूले बद्धा मणिभिरनसिप्रौढबन्धामकाशैः ।
तालैः शिञ्जाघलयसुभगैर्नवितः कान्तया मे
यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृदः ॥ १९ ॥

ते मध्ये छे मणिश्चलनो ज्येष्ठा ह्येभ्यः,
कुंभी कीर्षी क्षीरमथी, कुंजा वांसनी ज्योतिनाथी;
त्यङ्गा रूढी ज्येष्ठा तुल्य सुहृद ते भारती दिन वीर्ये,
याश्च कङ्कण रणुकी नयने तापी लघु भूरी कान्ता. १८

सुहृदः मित्र. याश्चः सुन्दर.

एभिः साधो हृदयनिहितैर्लक्षणैर्लक्षयेथा
द्वारोपान्तेलिखितवपुषौ शङ्खपद्मौ च दृष्ट्वा ।

क्षामच्छायं भवनमधुना मद्वियोगेन नूनं
सूर्यापाये न खलु कमलं पुष्यति स्वामभिरुयाम् ॥२०॥

अे सौ त्रिहूने हृदय धरीने प्रीछने धाम, साधु !
चेभीने त्हां प्रियचीतरियां टोडवे शंभपद्म;
डावां तो ते मुज विरडथी डा ! डशे कान्तिजांभुः
भानु इण्ये कभण न भरे ! विलसे निज शोभा. २०

साधुः सन्नन. प्रियचीतरियांः प्रियाअे चीतरेदां.

गत्वा सद्यः कलभतनुतां शीघ्रसंपातहेतोः
 क्रीडाशैले प्रथमकथिते रम्यसानौ निषण्णः ।
 अर्हस्यन्तर्भवनपतितां कर्तुमरुपारुपभासं
 सद्योतालीविलसितनिमां विष्णुकुन्मेषदृष्टिम् ॥ २१ ॥

ने शिघ्रे लुङ्गां भनी महनियुं भेध ! जल्दी उतरवा,
 पूर्वे बाण्या डीडनगिरिने रम्य शृंगे विराज्ज,
 अधोतावलि सभ विलसती अल्पमां अल्प ज्योते
 अन्तःपुरमां वीजणीअण्डे नांअजे दृष्टिपात. २१

शिघ्रे: जल्दी. महनियुं: डीथीनुं अर्युं. डीडनगिरि:
 विहारना पर्वत. शृंगे: शिअरे. अधोतावलि: आगिया डीडानी
 डार. अन्तःपुरमां: धरना अन्तरना भागमां, जल्दीं अीओ
 रडे छे ते स्थणमां. वीजणीअण्डे: वीजणीना पलकारथी.

તન્વી શ્યામા શ્ચિત્કરિશ્ચના પક્ષચિમ્વાધરોઘ્નો
 મધ્યે ભ્રામા ચકિત્તહરિણીપ્રેક્ષણા નિમ્નનાભિઃ ।
 શ્રોણોભારાદલસગમના સ્તોકનમ્રા સ્તનાભ્યાં
 યા તત્ર સ્યાદ્દુષ્ટિવિષયે સૃષ્ટિરાઘેવ ધાતુઃ ॥ ૨૨ ॥

નાભ્યુક, યૌવન ઉગતી, અધરે બિમ્બ શો, નાભિ ઊંચી,
 હાડમી હતો, ચક્રિત મૃગી શી દષ્ટિ, કટિ પાતળી, ને
 સ્તનઝોલો કંઈ નમી, લસડતી ચાલ નિતમ્બભારેઃ
 એવી હશે ત્યાં, યુવતિ સુજતાં સર્લું વિધિએ શું પહેલી ! ૨૨

અધરઃ નીચલો હેઠઃ. બિમ્બઃ ગીલોડાં, ટીંડોરાં. ચક્રિતઃ
 ચમકેલી. કટિઃ કહેડ. નિતમ્બભારેઃ નિતમ્બના ભારથી.
 વિધિએઃ પ્રદ્વાએ. 'હશે' કહીને આ શ્લોકનો આ પછીના
 શ્લોક સાથેનો સમ્બન્ધ ને વિરોધ સૂચવેલો છે. આ શ્લોકમાં
 પોતે સંયોગાવસ્થામાં નિરખેલી પોતાની પત્નીનું વર્ણન યશ્ને
 કીધું છે; પણ, આ પછીના શ્લોકમાં કહ્યું છે તેમ, વિરહને
 લીધે એનું એ રૂપ બદલાયું હશે. માટે આ શ્લોકના છેલ્લા
 ચરણમાં યક્ષ કહે છે કે એવી ત્યાં મ્હારી પત્ની 'હશે.'

तां जानीयाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं
 वृत्तं भूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ॥
 गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बालीं
 ज्ञातां मन्ये शिशिरमयितां पद्मिनीं चाऽन्यरूपाम् ॥२३॥

तडेने भडाई भीष्मं लवन तु नक्षत्रे थोडुं भोली,
 छोडी नतां हुं सहचर ते चक्रवाकी शी सूनी;
 भारे इडाडा जेडी अधीरपे जाणती भाणनु ते
 इप हशे ये पलटयुं, शिशिरे यीमणी पद्मिनी शु. २३

सहचरः साथे विहरनार. शिशिरः शियाणे. पद्मिनीः
 कमणने छोड. सीतावियोगे रामचन्द्रलने रडता निरभी डास्य
 कीधे शाप पामवाथी चक्रवाक रात्रीये नित्यवियोगी मनाय छे.

नूनं तस्याः प्रबलरुदितोच्छ्वननेत्रं प्रियाया
 निःश्वासानामशिशिरतया भिन्नवर्णाधरोष्ठम् ।
 हस्तन्यस्तं मुखमसकलष्यक्ति लम्बालकत्वा-
 दिन्द्रोर्देन्यं त्वदनुसरणाक्लिष्टकान्तेर्विभर्ति ॥ २४ ॥

साथे होठो विरूप अनिया उन्ही निश्वासअणे,
 नेत्रो मूल्यां प्रभण इदने, अेवुं ठाणेवुं हाथे,
 छुट्टी अलठे अधूरे दीसतुं, सुअडुं ते प्रियातुं
 ढान्तिआंभा तु मंही सरता अन्द्र शुं दैन्य धारे. २४

विरूपः अदलायेला रंगना. प्रभणः धारे. दैन्यः दीनता,
 आंअप.

आलोकं ते निपतति पुरा सा बलिब्याकुला वा
मत्सापृश्यं विरहतनु वा भावगम्यं लिखन्ती ।
पृच्छन्ती वा मधुरवचनां सारिकां पञ्जरस्थां
कच्चिद्भर्तुः स्मरसि रसिके त्वं हि तस्य प्रयेति ॥२५॥

४
१३

तुजने ंडावी नजर पडशे देवपूज पूजन्ती,
के होरन्ती कंठं मुज छभि कटपीने विरहवर्षीः
पूछन्ती वा मधुरवचनी पीजरे सारिकाने,
'कां ? स्वामीने स्मर छ ? रसिकी ! ंडावी त्हेने हती तुं.' २५

कटपीने: कारण के त्हेणे विरहदथाभां म्हाई सुकाथ
गयेलुं इप जेयुं नथी. सारिका: मेना. अंहीथी त्रषु श्वाकेनु
विशेषक छे.

उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्यं निक्षिप्य वीणां
 मद्रोत्राङ्कं धिरचितपदं गेयमुद्गातुकामा ।
 तन्त्रीमात्रा नयनसलिलैः सारयित्वा कथंचि-
 द्भ्रूयो भ्रूयः स्वयमपि कृतां मूर्च्छनां विस्मरन्ती ॥२६॥

ॐ ज्योत्सामां मलिन वसने नांभी वीणा, गूथीने
 म्हाङ्कं गोत्रं च रयितुं पदं, ते गीत गावा जती, ल्हाङ्कं,
 ॐमे करीने नयनजलधौ लीनी तन्त्री सभारी
 वारे वारे निजनी च रयी मूर्च्छना ये भूलन्तीः २६

मलिनः मेलो. वसनेः वस्त्र उपर. मूर्च्छनाः स्वरना
 म्हाङ्कं ने म्हाङ्कने। कम्.

શેષાન્માસાન્વિરહદિવસસ્થાપિતસ્યાષ્ઠધેર્વા
 વિન્યસ્યન્તીભુવિ ગણનયા દેહલીદત્તપુષ્પૈઃ ।
 સંભોગં યા દૃદ્યનિહિતારમ્ભમાસ્વાદ્યન્તી
 પ્રાયેણૈતે રમણવિરહેષ્વજ્જનાનાં વિનોદાઃ ॥ ૨૭ ॥

બાકી માસો વિરહદિનથી માંડી વા, અવધિથી વા,
 ઉમ્મરઅર્પ્યા પૂજનકૂલડાં ભોંય ફેંકી ગણુન્તી;
 કે માણુન્તી રસ ઉર મંહી આઠરી ભોગ જૂનાઃ
 પ્રાયઃ એ છે રમણવિરહે બહાલીઓના વિનોદો. ૨૭

અવધિથી: અવધથી, અન્તથી. ઘરન: મુખદ્વારના ઉમ્મ-
 રને પૂજ કૂલ રહડાવવાનો રિવાજ અસલ હતો, ને હજુ યે
 કેટલેક સ્થળે છે. પ્રાયઃ મુખ્યત્વે.

સવ્યાપારામહનિ ન તથા પોઢયેદ્વિપ્રયોગઃ
 શક્તે રાત્રૌ ગુરુતરશુચં નિર્વિનોદાં સર્વો તે ।
 મત્સન્દેશૈઃ સુખચિતુમલં પશ્ય સાધ્વીં નિશીથે
 તામુન્નિદ્રામઘનિશયનાં સૌધવાતાયનસ્થઃ ॥ ૨૮ ॥

વ્યવસાયોથી દિન મંહી પીડે એટલું ના વિયોગ,
 માનું રાત્રે તુજ સખી વધુ જૂરતી નિર્વિનોદે;
 મુજ સન્દેશે સુખિણી કરવા, ધામગોખે ઉભીને,
 ત્યહાં મઘરાતે અવનીસૂતી તે ઉંધઉડી સાધ્વી જોજો: ૨૮

વ્યવસાયોથી: કામને લીધે. નિર્વિનોદે: વિનોદ વિના.
 ઉંધઉડી: જોની ઉંધ ઉડી ગયેલી છે તહેવી. સાધ્વી:
 સન્નારી. આ શ્લોકથી માંડીને ૩૨મા શ્લોકના અન્ત સૂધીની
 પંચકડી છે, અને આ પછીના ચારે શ્લોકમાં 'જોજો' અધ્યા-
 હાર લેવાનું છે.

આધિક્ષામાં વિરહશયને સન્નિષળ્ણૈકપાર્શ્વા
પ્રાચીમૂલે તનુમિષ કલામાત્રશેષાં હિમાંશોઃ ।
નીતા રાત્રિઃ ક્ષણ ઇવ મયા સાર્ધમિચ્છારતૈર્યા
તામેવોષ્ણૈર્વિરહમહતીમશ્રુભિર્યાપયન્તીમ્ ॥ ૨૯ ॥

ચિન્તાદ્ભળી, વિરહશયને એક પડખે ઢળેલી,
પૂર્વ ક્ષિતિને શશીની પડી શું લેખ છેલ્લી કલાની !
અધારી સંગે ક્ષણ શી રજની ગાળી જે રંગ વાંધ્યે,
તે ય જ રાત્રી, વિરહથી વડી, આંસુ ઉડે વીતન્તી: ૨૯

ક્ષિતિને: પૃથ્વી આલને મળે છે ત્યાં. ખીજ ચરણમાં
કહેલી છેલ્લી કલાની ચન્દ્રલેખા અન્ધારી ચૌદશના પહરેડિયે
કેાઠ કેાઠ વાર દેખાય છે.

पादानिन्दोरमृतशिशिराञ्जलमार्गप्रविष्टा-

न्पूर्वप्रोत्था गतमभिमुखं सन्निवृत्तं तथैव ।

चक्षुः खेदात्सलिलगुरुभिः पक्षमभिर्^{*}वाद्यन्ती ^{च्छा}
साभ्रेऽहोष स्थलकमलिनीं न प्रबुद्धां न सुप्ताम् ॥३०॥

जणीमार्गे अमृतशीतलां अ-द्रनां रश्मि आवे,

ते लक्ष्मी जूनी प्रीतथी जती, त्यहां पाछी वाजेव दष्टि

जेहे भरिया जणथी ढणती पांयणे छाध देती:

जणणे मेधल दिन कमलिनी ना प्रकुढवी, न थीरी ! ३०

रश्मिः किरणो. मेधलः मेधवाणा. कमलिनीः कमलनो।

छाड.

निःश्वासेनाधरकिसलयक्लेशिना विक्षिपन्ती
 शुद्धस्नानात्परुषमलकं नूनमागण्डलम्बम् ।
 मत्संभोगः कथमुपनयेत्स्वमजोऽपोति निद्रा-
 माकाङ्क्षन्ती नयनसलीलोत्पीडरुद्धावकाशम् ॥ ३१ ॥

लुङ्गा स्नाने कडक अलङ्के गाललांभी उडे, ते
 विषेरन्ती अधरकुंपणो आणनारा निसासे;
 स्वप्ने य कथमे रतिसुभ भणे मुञ्च शुं, अेम मानी
 निद्रा वांछती, नयन उठते नीर रोक्री ञ मार्गोः ३१

लुङ्गा; तेलकूलेल विनाना. अधरकुंपणोः डोठनी सुक-
 मार पांभडीअे. रतिसुभः कामतुं सुभ.

આદ્યે બદ્ધા વિરહદિવસે યા શિક્ષા દામ હિત્વા
 શાપસ્યાન્તે વિગલિતશુચા યા મયોદ્દેષ્ણીયામ્ ।
 સ્પર્શક્લિષ્ટામયમિતનસ્વેનાસકૃત્સારયન્તી
 ગણ્ડાભોગાત્કઠિનત્રિષમમામેકવેર્ણી કરેણ ॥ ૩૨ ॥

ગૂંથ્યે પહેલ્લે વિરહદિવસે ગૂંક જે વર્ણ માલા,
 છોડાશે જે મુજથી અવધે શાપ ને શોક વાચ્યે,
 સ્પર્શે ખૂંચતી, કઠણ, ઘૂંચવી, એક તે વિરહવેણી,
 ગાલે રમતી, કર નખવધ્યે સારતી વારવાર. ૩૨

એક તે વિરહવેણી: વિરહાવસ્થાનો એક ધર્મ એ
 હતો કે વિરહિણીએ માલા ને દોરો તણને કેશની એક
 વેણી ગૂંચવી, અને તે પિયુ ઘેર આવ્યે છોડતો. ત્યહાં સૂધી
 કેશમાં તેલ સીંચાતું નહીં, કે ફૂલ પરોવાતાં નહીં. લાંબી
 વિરહજતુમાં આ તથા આગલ્યા શ્લોકમાં વર્ણવેલી એ વિ-
 રહવેણીની સ્થિતિ થતી. અંહી શ્લોકનું કુલુક પુરૂં થાય છે.

सा सन्न्यस्ताभरणमबला पेशलं धारयन्ती
शय्योत्सङ्गे निहितमसकृद्दुःखदुःखेन गात्रम् ।
त्वामप्यस्त्रं नवजलमयं मोक्षयिष्यत्यवश्यं
प्रायः सर्वो भवति करुणावृत्तिराद्रान्तरात्मा ॥ ३३ ॥

ते, त्यागेढी भूषण, धरती डोभणी ऐक देड,
शय्याभेजे विविध विपदे ऐ य राभन्ती, अणजा
येभी निश्चये नवजल रुपी आंसु पाडीश तुं येः
प्रायः कुभणां हिल सुजननां सौ हयाभाव वर्षे. 33

तेः आगणना पांच श्लोकाभां वर्षुवी छे तेः अणजानुं
विशेषण. नवजल रुपीः नवां याणी रुपी. अणजाः निर्णण सी.

જાને સહ્યાસ્તવ મયિ મનઃ સંભૂતસ્નેહમસ્મા-
 દિત્યંભૂતાં પ્રથમચિરદે તામહં તર્કયામિ ।
 ઘોષાલં માં ન સ્વલુ સુભગં મન્યભાવઃ કરોતિ
 પ્રત્યક્ષં તે નિશ્ચિલમચિરાત્ ભ્રાતરુક્તં મયા યત્ ॥ ૩૪ ॥

સ્નેહે ભરિયું તુજ સખી તણું, બાણું, હૈયું હુંમાં છે,
 તેથી હોની પ્રથમ વિરહે ધાઈ આવી દશા હું;
 વાચાળે હું નથી કંઈ થયો કલ્પી સૌભાગ્ય મ્હાઈ,
 આંખે ભેશે બધું ય ધડીમાં વીર ! તું મ્હેં કહ્યું તે. ૩૪

કલ્પી સૌભાગ્ય મ્હાઈ: મ્હાઈ સાઈ ભાગ્ય કલ્પી લઇને;
 હકીકત એમ ન હોય છતાં એવું માની લઇને કે મ્હારે
 માટે મ્હારી અંગના આમ ખૂરે છે.

रुद्धापाङ्गप्रसर मलकैरञ्जनस्नेहशून्यं
 प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम् ।
 त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्यन्दि शङ्के मृगाक्ष्या
 मोनक्षोभाञ्चलकुवलयश्रोतुलामेष्यतीति ॥ ३५ ॥

इंध्यां दृष्टिउडणु अलके, अंजननयोतसूनुं,
 ने नाकार्ये भीठप मधुनी भूद्युं ने भ्रूविलासो,
 त्दारे पगले उपर इरकयुं, ते मृगाक्षीनुं नेत्र
 भीनइइक्या नील कमलनी शोभशे लक्ष्मी तोले. ३५

दृष्टिउडणुः नजरोनां उडवां. अंजननयोतसूनुंः अंज-
 ननां तेजविडोणुं. भ्रूविलासोः लभरना विलास. मृगाक्षीः
 मृगना सरिणी आंणे वाणी श्री. भीनइइक्याः माछवीथी
 इरकावायेला. लक्ष्मीः शोभा. आ श्लोकमां ने आ पछीना
 श्लोकमां नेत्रना ने डाणा उरुना इरकवानां, मेघना सन्देश
 लधने आववाने वीधे थयां, ते शुभ शुक्रन वर्षाव्यां छे.

वामास्याः कररुहपदैर्मुच्यमानो महीये-
 मुक्ताजालं चिरपरिचितं त्याजितो दैवगत्या ।
 संभोगान्ते मम समुचितो हस्तसंवाहनानां
 यास्यत्यूरुः सरसकदलीस्तम्भगौरश्चलत्वम् ॥ ३६ ॥

भडारी डीधी नथनी पगत्री सौ भूसायेल, अंणे,
 दैवगतिथी सतत दीपती भोतीन्नाणे तन्नेदो,
 सुरतान्ते ने मुञ्ज कर थकी योग्य पंपाणवा, ते
 उणे तडेनो उरु इरकशे, रस लरी केणवणो. ३६

दैवगतिथीः विधिनी अेवी धटनाथी. सततः हुमेशां.
 सुरतान्तेः संभोगने अन्ते. उरुः लंध.

तस्मिन्काले जलद यदि सा लब्धनिद्रासुखा स्या-
दन्वास्यैनां स्तनितविमुखो याममात्रं सहस्व ।
मा भूदस्याः प्रणयिनि मयि स्वप्नलब्धे कथंचि-
त्सद्यः कण्ठच्युतभुजलताग्रन्थि गाढोपगूढम् ॥ ३७ ॥

ते वेणा जे नीञ्जसुभमां पोढी डो ंडादी, तो ते
पासे जेसी गरजन तल थोबने ष्ठोर वार;
पाभी स्वप्ने कथम य मुजने गाढ आलिंगी डोय,
तो कंठथी ना अट भूकवतो ग्रन्थी करवेदपीनी. ३७

नीञ्जसुभमां: सुकुमार निद्राना सुभमां. ग्रन्थी; गांठ.

तामुत्थाप्य स्वजल कणिकाशितलेनानिलेन
 प्रत्याश्वस्तां सममभिनवैर्जालकैर्माळतीनाम् ।
 विद्युद्गर्भः स्तिमितनयनां त्वत्सनाथे गवाक्षे
 वक्तुं धीरः स्तनितवचनैर्मानिनीं प्रक्रमेथाः ॥ ३८ ॥

हैने तहारा जलकणुशीणा वायु वार्ध, उठाडी,
 धीरप हेजे वरसी नवदो जूधनी भंजरीओ;
 पछी गोणे तुंलर ठरी रद्यां नेननी मानिनीने
 गर्जनओवे, वीज उर जीली, धीर ! सन्देश हूडेजे. ३८

जलकणुशीणाः जलना कणुथी शीतण. मानिनीः मान-
 वाणी सुन्दरीने. धीर !: हे धीर पुरुष !

મર્તુમિત્રં પ્રિયમવિધવે વિદ્ધિ મામમ્બુવાહં
 તત્સન્દેશૈર્હૃદયનિહિતૈરાગતં ત્વત્સમીપમ્ ।
 યો વૃન્દાનિ ત્વચ્યતિ પથિ શ્રામ્યતાં પ્રોષિતાનાં
 મન્દ્રક્લિગ્ધૈર્ધ્વનિભિરવલાવેણિમૌક્ષોત્સુકાનિ ॥ ૩૯ ॥

“ સોહાગણુ ! હું ઘન છું; પતિનો મિત્ર ંહાલો છું; જાણુઃ
 ને આળ્યો છું તું સમીપ ધરી તેહ સન્દેશ હૈયે;
 ંહાલી કેરી વિરહલટને છોડવાને અધીરા
 પન્થીવૃન્દો, ગભીર ગરણ, થાકતાં પ્રેરૂં પન્થે. ” ૩૯

‘ સોહાગણુ ! ’ શબ્દે સમ્બોધી મેઘ સૂચનથી કહે છે કે તહેનો પતિ જીવન્ત છે. ‘ હું ઘન છું ’ એમ કહી અજાણ્યો જન પ્રથમ મેળાપે પોતાની ઓળખ આપે એવો અસલ રિવાજ હતો. મહાકવિ કલિદાસનો આ શ્લોકમાંનો ‘ અવિધવે ! ’ શબ્દ કાનને ને રસને કઠોર લાગે છે.

इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीबोम्मुखी सा
 त्वामुत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया वीक्ष्य संभाव्य चैव ।
 श्रोष्यत्यस्मात्परमवहिता सौम्य सीमन्तिनीनां
 कान्तोदन्तः सुहृदुपनतः सङ्गमार्त्तिकचिद्वनः ॥ ४० ॥

अेटलुं भाज्ये पवनसुतने जनकी, अेम उंचे
 सुभ, उत्कंठे उर उछणते जेध सन्मानशे ते;
 ने ध्यानथी अे पछीथी सुशुशेः वीर ! सोडागिनीने
 मित्रे आणी पियुनी अणरो रडेअ उणी मज्याथी. ४०

पवनसुतनेः हनुमानशुने. उत्कंठेः उत्कंठाथी, अधीरअथी.

તામાયુષ્મન્મમ ચ વચનાદાત્મનશ્ચોપકર્તુ
 વ્યા પથ તથ સહચરો રામગિર્યાશ્રમસ્થઃ ।
 અવ્યાપન્નઃ કુશલમબલે પૃચ્છતિ ત્વાં વિયુક્તઃ
 પૂર્વાભાષ્યં સુલભવિપદાં પ્રાણિનામેતદેવ ॥ ૪૧ ॥

આયુષ્મન્ ! તું મુજ વિનતિ ને તુજ ઉપકારથી ત્હાં
 આટલું ક્હેજે: “ તુજ પિયુ તણે વાસ રામાદ્રિમાં છે;
 અખલે ! જીવી રહી વિરહીએ પૂછ્યું છે ક્ષેમ ત્હારું:
 પૂછવાનું તો વિપદવનનાં પ્રાણીને ‘હેલુ’ એ જ. ૪૧

આયુષ્મન્ ! : હે દીર્ઘ આયુષ્યવાળા ! રામાદ્રિમાં:
 રામગિરિમાં. આ સ્ત્રોકથી યક્ષે કહાવેલો સન્દેશો શરૂ થાય
 છે. પૂર્વમેઘમાં અલકા સૂધીના માર્ગનું વર્ણન છે; ઉત્તરમેઘ
 અલકાના વર્ણનથી શરૂ થાય છે; ને પછી યક્ષના ઘરનું અને
 યક્ષની સુન્દરીનું વર્ણન છે; અને કાવ્યને અન્તે આ
 સન્દેશો છે.

અઙ્ગેનાઙ્ગં પ્રતનુ તનુના ગાઢતત્તેન તપ્તં
 સાસ્ત્રેણાશ્ચુદ્રુતમવિરતોત્કણ્ઠમુત્કણ્ઠિતેન ।
 ઉષ્ણોચ્છ્વાસં સમધિકતરોચ્છ્વાસિના વૂરવર્તી
 સંકૂલ્પૈસ્તૈર્વિશતિ વિધિના વૈરિણા રુદ્ધમાર્ગઃ ॥ ૪૨ ॥

“ દાઝયે દાઝયાં, દુખળ દુખળે, નિત્યઅધીરાં અધીરે,
 ઝાળે ઉન્હાં સુઅધિક ઉન્હે, અશ્રુઝર અશ્રુભીને;
 અંગે અંગે તલસી તલસી પ્રોય તે દૂરવાસી,
 કલ્પી એવું મનથી, વિધિએ વૈરી થઈ વાટ રોકી. ૪૨

આ શ્લોકમાંનાં જોડકાંઓમાં એક યક્ષના પોતાના
 અંગનાં વિશેષણો છે, ને બીજાં યક્ષની અંગનાનાં અંગનાં
 વિશેષણો છે. બન્ને સમદુઃખિયાંનું આમાં વર્ણન છે.

શબ્દારુચેયં યદપિ કિલ તે ચઃ સક્ષોનાં પુરસ્તા-
 ત્કર્ણે લોલઃ કથયિતુમભૂદાનનસ્પર્શલોભાત્ ।
 સોઽતિક્રાન્તઃ ભ્રવણવિષયં લોચનાભ્યામદૃષ્ટ-
 સ્ત્વામુત્કળ્ઠાવિરચિતપદં મન્મુખેનેદમાહ ॥ ૪૩ ॥

“ શબ્દે ભાષ્યા સરિષુ વચને કાન માંહિ જ ક્હેવા,
 સખી સ્હામે યે, મુખપરસને ઠાડ, ઘેલો થતો જે,
 ક્હેવા મુણુવા થકી ય અળગો, આંખથી તે અદીઠો,
 તાલાવેદ્યે રચી પદ ત્હને મુજ મુખે આમ ક્હે છે: ૪૩

મુખપરસને: મુખને અડકવાના. તાલાવેદ્યે: તાલાવે-
 લીથી. ખ્હેલાં જે અને છેલાં જે ચરણોમાં પૂર્વની અને
 પછીનો સ્થિતિનો વિરોધ છે.

શ્યામાસ્વદ્ભ્રં ચકિત્તહરિણોપ્રેક્ષણે દૃષ્ટિપાતં
 વક્ત્રચ્છાયાં શશિનિ શિખિનાં વર્હભારેષુ કેશાન્ ।
 ઉત્પશ્યામિ પ્રતનુષુ નદીવીચિષુ ઋંવિલાસા-
 ન્દન્તૈકસ્મિન્કચિદ્વપિ ન તે ચણ્ડિ સાદૃશ્યમસ્તિ ॥૪૪॥

“ પેખું છું કંઈ ચકિત મૃગીની દૃષ્ટિમાં દૃષ્ટિચોટ,
 ચન્દ્રે છાયા મુખની, શિખિના પીંછ ભારે સુકેશો,
 બ્રૂડીલા ઝીણી નદીલહરીમાં, અંગ પ્રિયંગુ વેલે:
 કેા એકુકેમાં નથી—નથી ખરે ! ચંડિ ! સાદૃશ્ય ત્હાંકે. ૪૪

ચકિત: ચમકેલી. શિખિના: મોરના. બ્રૂડીલા: ભમ્મરના
 વિલાસ. પ્રિયંગુ વેલે: (કદમ્બ ઉપર ચડતી) પ્રિયંગુ
 નામની વેલીમાં. ચંડિ !: ક્રોધમાં આવેલી દેવિ ! સાદૃશ્ય :
 સર્વાંગ મળતાપણું. આ અને આ પછીના ત્રણ શ્લોકોમાં
 વિરહીઓના જૂદા જૂદા દર્શનવ્યાપાર વર્ણવ્યા છે. આમાં
 પ્રિયના સાદૃશ્યવસ્તુદર્શનનું વર્ણન છે.

ત્થામાલિચ્ચ પ્રણયકુપિતાં ધાતુરાગેઃ શિલાયા-
 માત્માનં તે ચરણપતિતં યાવદિચ્છામિ કર્તુમ્ ।
 અઘૈસ્તાવન્મુહુરુપચિતૈર્દષ્ટિરાલુપ્યતે મે
 વ્રૂસ્તસ્મિન્નપિ ન સહતે સદ્ગમં નૌ કૃતાન્તઃ ॥ ૪૨ ॥

“ કીડાકોપી ચીતરી તુજને ગેરુરંગે શિલાએ,
 પોતાને હું તુજ પદ પડયો ઈચ્છું આક્રેખવા જઈડાં,
 તત્ક્ષણુ આંસુ ઉભરમ બધી દષ્ટિ લોપે જ મહારી;
 ના ચિત્રે યે કૂર વિધિ ઘડી આપણે યોગ સાંખે. ૪૫

આ શ્લોકમાં પ્રિયના ચિત્રદર્શનનું વર્ણન છે. કીડા
 કોપી: પ્રેમ ખેલતાં ગુસ્સે થયેલી-રીસાયેલી. તત્ક્ષણુ: તે જ
 ઘડીએ.

મામાકાશમ્ણિહિતભુજં નિર્દયાશ્લેષદેતો-
 લંબધાયાસ્તે કથમપિ મયા સ્વપ્નસન્દર્શનેષુ ।
 પશ્યન્તોનાં ન સ્વલુ બહુશો ન સ્થલીદેવતાનાં
 મુક્તાસ્થૂલાસ્તરુકિસલયેષ્વશ્ચુલેશાઃ પતન્તિ ॥ ૪૬ ॥

“ સ્વપ્નાનાં યે શુભ દરસમાં યામી તુને ક્ષયમે યે,
 નિર્દય રીતે ભુજ જ ભીડવા હાથ આલે પ્રસરતો,
 પેળી મુજને બહુ ય અંહીની દેવીઓ ઠાંધ સારે
 અશ્રુભિન્દુ તરુની કુંપળે મોતી શાં મૂર્તિમન્ત, ૪૬

આ શ્લોકમાં પ્રિયના સ્વપ્નદર્શનનું વર્ણન છે. દરસઃ
 દર્શન. તરુની કુંપળેઃ દેવતા કે ગુરુજનનાં અશ્રુ ભોંય ઉપર
 પડે તો મહા અનર્થ થાય એવી માન્યતા છે.

મિત્ત્વા સઘઃ કિસલયપુટાન્દેષદારુદ્રમાણાં
 યે તત્ક્ષીરચ્છુતિસુરમયો દક્ષિણેન પ્રવૃત્તાઃ ।
 આલિઙ્ગ્યન્તે ગુણવતિ મયા તે તુષારાદ્રિવાતાઃ
 પૂર્વે સ્પૃષ્ટં યદિ કિલ ભવેદઙ્ગમેમિસ્તવેતિ ॥ ૪૭ ॥

“ ભેદી શિઘ્રે કુંપળકળીઓ દેવદારૂ તણી, ને
 શેડે ત્હેનાં દૂધની પીમળી દક્ષિણાદા વહે જે,
 આલિંગુ છું ગુણવતિ ! ય તે વાયુ હિમાદ્રિના હું,
 ધારી પૂર્વે તુજ તનુલતા ત્હેમણે સ્પર્શી હોય. ૪૭

આ શ્લોકમાં પ્રિયના અંગને સ્પર્શેલી વસ્તુના સ્પર્શનું
 ચિત્ર છે. શિઘ્રેઃ જલદી. કુંપળકળીઓઃ કુંપળોના ડાડલા.
 પીમળીઃ પરિમળવાળા થઈ. તનુલતાઃ દેહ રૂપી વેલી.

સંક્ષિપ્યેત ક્ષણ ઇવ કથં લોઘ્યામા ત્રિયામા
 સર્વાવસ્થાસ્વહરપિ કથં મન્દમન્દાતપં સ્યાત્ ।
 इत्थं चेतश्चटुलनयने दुर्लभप्रार्थनं मे
 गाढोष्माभिः कृतमशरणं त्वद्वियोगव्यथाभिः ॥ ४८ ॥

“ ટૂંકી થાયે ક્ષણુ વત ક્યમે દીર્ઘં ખડોરોની રાત્રિ,
 સૌ સ્થિતિમાં યે દિન પણુ ક્યમે કંઈ તપે મન્દ મન્દ;
 દુર્લભ એવું અપળનયણી ! પ્રાર્થતું ચિત્ત મ્હાં
 લાંબી આળે શરણુસૂતું છે તુજ વિયોગખળતું. ૪૮

પહેલાં અરણુમાં કહેલ દીર્ઘતા અને બીજા અરણુમાં
 સૂચવેલ સખત તાપ એ બન્નેનો સરવાળો થોથા અરણુમાં
 ‘ લાંબી આળે ’ શબ્દોમાં થાય છે. દુર્લભ: મેળવવું મુશ્કેલ.
 શરણુસૂતું: શરણુ વિનાનું.

धारासिक्तस्थलसुरभिणस्त्वन्मुखस्यास्य बाले
दूरीभूतं प्रतनुमपि मां पञ्चबाणः क्षिणोति
घर्मान्तेऽस्मिन्विगणय कथं वासराणि ब्रजेयु-
र्दिकसंसक्तप्रविततघनव्यस्तसूर्यातपानि ॥ ४९ ॥

“ धाराछांटी भूमिसुरभि शी ल्हारी मुष्कान्ति, भात्रे ।
दूर थती तो क्षीणु य मुञ्जने सोसतो पंचभाणु;
नलघेरन्तो घन विभरता सूर्यतापे तप्या आ
तो श्रीभान्ते दिन कथम नशे ंडावी ! भडारा ? विचार. ४६

धाराछांटी: वरसाहनी धाराओथी छंटायेती. भूमिसुरभि:
पृथ्वीनी सुगन्ध. क्षीणु: दूभणो. पंचभाणु: कामदेव. श्रीभान्ते:
उन्डाणानी आभरे.

नन्वात्मानं बहु विगणयन्नात्मनैवावलम्बे
 तत्कल्याणि त्वमपि नितरां मा गमः कातरत्वम् ।
 कस्यात्यन्तं सुखमुपगतं दुःखमेकान्ततो वा
 नीचैर्गच्छत्युपरि च इशा चक्रनेमिक्रमेण ॥ ५० ॥

“विचारीने वणी वणी न हुं आत्मथी आत्म धार्, तो कल्याणि ! तुं य पणु डवे कंठ नरी बीड् था मा; डाने लाध्यां अनडड सुणे ? डुःअ वा अेकलुं ये ? नीये-डंये इरती न दशा अकआरानी पेर. ५०

बीड्: षडीकणु. अनडड: अपार, सीमा विनानां. अक-
 आरा: पधडाना आरा.

શાપાન્તો મે ભુજગશયનાદુત્થિતે શાર્ક્રુપાણી
શેષાન્માસાન્ગમય ચતુરો લોચને મીલયિત્વા ।
પચ્ચાદાવાં વિરહગુણિતં તં તમાત્માભિલાષં
નિર્વેક્ષ્યાવઃ પરિણતશરચ્ચન્દ્રિકાસુ ક્ષપાસુ ॥ ૬૧ ॥

“ મહારા શાપની અવધિ જ ઉઠયે શેષશય્યાથી વિધ્યુ,
તો આંખોને મીચી વિતવ તું બાકીના ચાર માસ;
ને વિરહગુણ્યા વિવિધ નિબના કોડ સૌ આપણે બે
પછી પૂરીશું જતી શરદની રાત્રિએ ચન્દ્રિકામાં ” ૫૧

ઉઠયે: પ્રભોધિની-કાર્તિક શુદ એકાદશીને દિવસે: ચા-
માસું પૂરૂ થયે. વિરહગુણ્યા:વિરહથી ગુણ્યાયેલા. જતી શરદની:
શરદની છેલ્લી તિથિઓમાં.

મૂયઞ્ચાહ ત્વમપિ શયને કણ્ઠલગ્ના પુરા મે
 નિદ્રાં ગત્વા કિમપિ રુદતી સસ્વરં ત્રિપ્રબુદ્ધા ।
 સાન્તર્હાસં કથિતમસકૃત્પૃચ્છતઞ્ચ ત્વયા મે
 દૃષ્ટઃ સ્થપ્ને કિત્તથ રમયન્કામપિ ત્વં મયેતિ ॥ ૫૨ ॥

ને વળી ફે છે છે: “ શયન વળગી એકદા કંઠ મ્હારે
 ઉંઘી’તી, ત્યાં અમથી રડતી ચીસતી બગી ઉઠી;
 બહુ યે પૂછ્યે મન મંહી હસી તહે કહ્યું ત્યાં મ્હને, કે
 ‘દીઠો સ્વપ્ને ઠગ ! જ તુજને કોક શું મ્હેં રમન્તો.’ પર

૪૩ મા શ્લોકના છેલ્લા ચરણમાં ‘ મુજ મુખે આમ
 ફે છે ’ એની સાથે આ શ્લોકના પહેલા ચરણમાંના ‘ ને
 વળી ફે છે ’ નો સમ્બન્ધ છે. કોક શું : કોઈક (બીજી
 સ્ત્રી) ની સાથે. આ શ્લોકમાં યક્ષ એવી ગુપ્ત વાતની એંધાણી
 આપે છે કે પોતે અને પોતાની પત્ની વિના કોઈ તે બાણતું
 ન હોય. એ એંધાણી મેઘ આપે એટલે તે પિયુનો વિશ્વાસુ
 ફૂત છે એમ સિદ્ધ થાય.

પતસ્માન્માં કુશલિનમભિજ્ઞાનદાનાદ્વિદિત્વા
 મા કૌલીનાદસિતનયને મય્યવિશ્વાસિનો ભૂઃ ।
 જ્ઞેદ્દાનાહુઃ કિમપિ વિરહે ધ્વંસિનસ્તે ત્વભોગા-
 દિષ્ટે વસ્તુન્યુપચિતરસાઃ પ્રેમરાશો ભવન્તિ ॥ ૫૩ ॥

“ એ એ'ધાણે મુજ કુશળતા જાણજે, શ્યામનેત્રી !
 લોકો જોલ્યે લઈશ મુજમાં ના તું અન્દેશ લેશે;
 કહે કે, સ્નેહો વણુસી વિરહે જાય; તે તો ન માણ્યે
 વાંછી વસ્તુ, રસ ઉપસીને, પ્રેમરાશી બને છે. ” ૫૩

એ એ'ધાણે: એ (ગુપ્ત) નિશાનીથી. શ્યામનેત્રી !: કાળી
 આંખો વાળી ! પ્રેમરાશી: પ્રેમના ઢગલા. અહીં તેમ જ
 રસાકર નામના અન્યમાં પ્રેમને સ્નેહ પછીની દશા કહેલ
 છે, એમ મહિનાથ કહે છે. યજ્ઞે કહાવેલો સન્દેશો અંહી
 પૂરો થાય છે.

આશ્વાસ્યૈર્થં પ્રથમચિરહોદપ્રશોકાં સર્ણી તે
 શૈલાદાશુ ત્રિનયનવૃષોત્સ્નાતકૂટાન્નિવૃત્તઃ ।
 સામિજ્ઞાનપ્રહિતકુશલૈસ્તદ્વચોભિર્મમાપિ
 પ્રાતઃ કુન્દપ્રસવશિથિલં જોવિતં ધારયેથાઃ ॥ ૬૪ ॥

ખડેલા વિરહે ખૂરતી સખીને ત્હારી આશ્વાસી એમ,
 જલ્લી વળી તે શિવભવૃષભે શૃંગખોદા ગિરિથી,
 કંઈ સંભારણું લઈ કુશળના પાઠવ્યે ખોલ ત્હેને
 ધારી રૂહેને ભવિત કરમ્યા કુન્દ શું મન્દ મ્હાઈ. ૫૪

આશ્વાસી: આશ્વાસન આપી. શિવભવૃષભે: શિવભના
 પોઠીએ. શૃંગખોદા: જેનું શિખર ખોદેલું છે એવા. કુન્દઃ
 મોગરાનું ફૂલ.

કચિત્સૌમ્ય વ્યવસિતમિદં બન્ધુકૃત્યં ત્વયા મે
પ્રત્યાદેશાન્ન સ્વલુ ભવતો ધૌરતાં કલ્પયામિ ।
નિઃશબ્દોઽપિ પ્રદિશસિ જલં યાચિતઞ્ચાતકેભ્યઃ
પ્રત્યુક્તં હિ પ્રજયિષુ સતામોષ્ણિતાર્થક્રિયૈવ ॥ ૬૬ ॥

કાં ? કરશે ને સજન ! તું હવે મ્હાકે આ બન્ધુકૃત્ય ?
નાકારો એ નહિ તુજ ખરે ! મૌનને તો હું માનું ;
વણબોલ્યો એ જળ તું વરસે યાચતા ચાતકોને :
પ્રણયી કેરા પ્રણય પૂરવા-સુશના ઉત્તરો એ. ૫૫.

પહેલા ચરણમાં યક્ષ પ્રશ્ન પૂછે છે, ને ઉત્તર ન મ-
ળતાં પછીના ત્રણે ચરણોમાં એ મૌનનો સુરસિક અર્થ યક્ષ
ચોતે જ કરી લે છે.

પતત્કૃત્વા પ્રિયમનુચિતપ્રાર્થનાવર્તિનો મે
 સૌહાર્દાદ્વા વિધુર ઇતિ વા મય્યનુક્કોશબુદ્ધ્યા ।
 ઇષ્ટાન્દેશાક્ષલદ વિચર પ્રાવૃષા સંભૃતશ્રો-
 માં મૂદેવં ક્ષણમપિ ચ તે વિદ્યુતા વિપ્રયોગઃ ॥ ૬૬ ॥

એટલું મહાકવિ પ્રિય, ન ઘટતું પ્રાર્થું છું તે, કરીને
 મૈત્રીથી વા, વિરહી ગણી વા, માની વા હાઝ મહારી,
 પછી વર્ષાના વિભવભરિયો તું જજે દેશ વાંછયેઃ
 મા હો આવો ક્ષણ પણ ત્હને વીજળીથી વિયોગ. ૫૬

વિભવઃવૈભવ. છેલ્લા ચરણમાં પોતાના હૃત મેધને આ-
 શીર્વાહ આપીને મહાકવિ કાવ્યની સમાપ્તિ કરે છે, ને અંડ-
 કાવ્યનો જેવા કુતૂહલભર્યા આતુર્યથી આરંભ કીધો છે તેવા
 જ આતુર્યથી આ કાવ્યનો અન્ત પણ અદ્ધર જ રાખેલ છે.
 કુમારિકાઃ નદી અડધેથી જ પૃથ્વીમાં સમાઈ જાય તેમ આ
 કાવ્યનું ંહેણ પણ અદ્ધરથી અલોપ થઈ જાય છે, ને તેમાં
 અસામાન્ય ખૂબી રહેલી છે. ત્રીક મહાકવિ હોમરકૃત ઇલિ-
 યડના મહાકાવ્યની શરૂઆત તેમ જ પૂર્ણાહુતિ યે આવી
 રીતે જ થાય છે.

क्षेपकाः

तस्माद्द्रेर्निगदितपथो शीघ्रमेत्यालकायां
 यक्षागारं विगलितनिभं दृष्टचिह्नैर्विदित्वा ।
 यत्सन्दिष्टं प्रणयमधुरं गुह्यकेन प्रयत्ना-
 तद्देहिन्याः सकलमवदत्कामरूपो पयोदः ॥ १ ॥

तत्सन्देशं जलधरवरो दिव्यवाचाऽऽचक्षुक्षे
 प्राणास्तस्या जनहितरतो रक्षितुं यक्षवध्वाः ।
 प्राप्योदन्तं प्रमुदितमना सापि तस्थौ स्वभर्तुः
 केषां न स्यादभिमतफला प्रार्थना द्युत्तमेषु ॥ २ ॥

श्रुत्वा वार्ता जलदकथितां तां धनेशोऽपि सद्यः
 शापस्यान्तं सदयहृदयः संविधायास्तक्रोपः ।
 संयोज्यैतौ विगलितशुचौ दंपती दृष्टचित्तौ
 भोगानिष्ठानविरतसुखं भोजयामास शश्वन्तु ॥ ३ ॥

* * *

પૂરવાણી ક્ષેપકો

૧. રામાદ્રિથી લઈ પથ કહ્યો, જલ્દી અલકા જઈને,
હાખ્યાં ચિહ્ને દુતિઉપટિયું ઓળખી યક્ષધામ,
જે ક્હાવ્યું'તું પ્રણયમધુકે એહ યજ્ઞે પ્રયાસે,
તે સૌ લેની કહ્યું ગૃહિણીને મેહુલે કામરૂપે.
૨. એ સન્દેશે જનહિતમચ્યા મેધમાં શ્રેષ્ઠ મેધે
યક્ષાંત્રીને, જીવ ઉગરવા, દિવ્ય વાચાથી દીધો;
તે એ લાઘ્યે પિયુની ખળરો ચિત્ત પામી પ્રમોહ:
કોને વાંછ્યે કૃણ નવ કૃણે પ્રાર્થના સજ્જનોને ?
૩. જાણી વાતાં ધનની કહી તે લ્હાં કુખેરે ય તુર્ત
કોપ ઉતાયો, સદય હૃદયે શાપને એ નિવાયો;
શોક શમાવ્યા, ઉર હરખવ્યાં, હંપતી મેળવ્યાં, ને
વાંછ્યા ભોગો, અણુગળ સુખો નિત્યનાં ભોગવાવ્યાં.

‘ખાધું, પીધું ને રાજ્ય કીધું’ એ ગુજરાતી જૂની પદ્ધતિ સંસ્કૃત સાહિત્યના છેલ્લા યુગનો વારસો જણાય છે; ને એ પદ્ધત્યનુસાર મહાકવિની ઉણપ સંસ્કૃત સાહિત્ય-કારોએ આ શ્લોકોથી પૂરી છે. રામાદ્રિથી: રામગિરિથી. દુ-તિઉપટિયું: તેજ ઉડી ગયેલું. કામરૂપે: ઈચ્છા પ્રમાણે રૂપ ધરનારાએ. પ્રમોહ: અતિ હર્ષ. સદય: દયાવન્તા.

